

Roca, junta que estava integrada per persones amb experiència diversa, inserides dins les estructures franquistes nacionals o locals del moment.

En la primera assemblea turística es tractaren molts de temes entre els quals volem ressaltar la petició de crear una autopista que enllacés Palma amb l'Aeroport de Son Bonet i una línia aèria que fes París-Palma. També és curiós que ja es fes un debat sobre el tot inclòs i sobre la necessitat d'una Escola d'Hostaleria.

Durant tots aquests anys 50 es varen fer una quantitat important d'actes de promoció i de defensa dels valors paisatgístics i costumistes de la nostra terra. Un exemple d'aquest tipus de promocions és la versió del Bolero Balear per la cantant francesa Line Renaud . En bona part tota la promoció de Mallorca estava reforçada des de 1957 per una campanya nacional molt exitosa que tenia com a eslògan **"Spain is different"**, amb l'objectiu de mostrar al món que Espanya era diferent... però europea.

No ens podem oblidar aquí d'unes guies importants i de prestigi en aquella època que eren les que publicava l'editorial Destino de Barcelona. I és que el 1950 publicà la famosa *Guia de Mallorca, Menorca e Ibiza* realitzada pel conegut escriptor Josep Pla, de la qual reproduïm aquest trosset que parla de l'ambient dels carrers de Ciutat:

"Todo esta un poco mezclado. Ello produce el mayor encanto de Palma: lo imprevisto, la sorpresa. Las primeras son las calles de los pequeños comercios, de las tiendas, de las olorosas confiterias. Tienen un trazado curvilineo. Estan admirablemente empedradas. La caligrafía comercial, abundantísima, no molesta. Todo en ellas es pequeño, personal, vivo. Su anchura, discreta, mantiene en ellas una luz suave, amortiguada, deliciosa. La considerable afluencia de paseantes, el constante andar y venir, no logra romper la intimidad que reina en ellas."

Altres materials importants per a la promoció turística d'aquests anys cinquanta foren el fulletó *Mallorca información general*, les guies *hoteleres de Mallorca* o el film documental *Viaje a Mallorca*. Tots aquests materials aportaven una gran quantitat d'informació de l'Illa de Mallorca però sobretot de totes les possibilitats que oferia la ciutat de Palma.

Palma reviscola

Taller de Sert. Font: Fundació Miró Mallorca.

Destrossat el seu comerç exterior per efectes de les guerres civil i europea, minvada la capacitat industrial i agrària, així com la inversió pública, el retorn del turisme va fer reviscolar Palma.

Així com a la península la gent deixava el camp per anar a les ciutats que creixien, també a Mallorca la gent deixava els pobles per venir a ciutat a cercar feina i provar sort. L'emigració cap altres països anirà minvant fins a aturar-se del tot. Inclús persones rellevants escolliran Palma per viure i crear la seva obra que els farà universals.

L'any 1956 va ser per Palma un dels hiverns més freds que es recorda, conegut com l'any de la neu. Potser els primers fruits d'aquelles neus varen ser el que Camilo José Cela i Joan Miró vendrien a viure a Palma i es quedarien.

Cela no va venir enlluernat pel sol i la calma, va quedar perquè es trobava bé per a fer feina, per fer la literatura que va ser premiada amb el Nobel l'any 1989. Així ho deixà clar a una curiosa conferència que va fer al saló de plens de l'Ajuntament, titulada *"Palma cuerpo vivo"*. Una conferència molt abstracta, metafísica, però concreta en algunes coses rellevants, com en la que expressa la necessitat de projectar el futur de la Ciutat. Cela era conscient dels reptes i perills que tenia aquella època de bonança econòmica que impulsava el turisme, i dirigint-se als assistents, personalitats socials i polítiques de Palma, els hi diu directament una cosa que ens sona a premonició:

"Palma, que es mediterránea, es clara hasta el dolor, luminosa hasta la ofensa, diáfana hasta la amargura." [...] *"Palma es Ciudad*

que, por encima de todas las arquitecturas, no se asemeja si no muy externamente a ninguna otra Ciudad mediterránea. De ahí su encanto y su primera originalidad". "No vayamos a la sobresaturación hotelera. Pisemos con pies de plomo el terreno por el que debemos avanzar. Digamos a los estudiosos del mundo entero que el clima y el paisaje de nuestra isla son buenos decorados para el trabajo". (Pàg. 26)

Joan Miró no tenia en un principi res a veure amb Camilo José Cela, però es varen arribar a conèixer i tenir certa amistat que els dugué a compartir l'interès per l'art contemporani. Aquest els va fer compartir pàgines de la coneguda revista "Papeles de Son Armadams" que fundà Cela i que va arribar a ser molt important en el món internacional de l'avantguarda literària i pictòrica.

Joan Miró no era un estrany a Ciutat, ja que el seu avi matern, Josep Ferrà, solleric i ebenista molt culte, tenia una tenda de mobles molt apreciats i una casa al carrer de les minyones, al costat del Born, desapareguda amb la reforma de Bennazar i Alomar. A la botiga d'en Ferrà hi va començar a fer feina Lamberto Juncosa, pare de Pilar. La seva dona i la mare de Joan Miró eren com a germanes. Miró coneixia a Pilar Juncosa de moltes ocasions en què havien coincidit a Mallorca. En una de les seves estades vocacionals al Terreno, passejant per l'Aigo Dolça, diuen que li va dir "*Pilar, et sabia greu que t'estimés?*". I Pilar va contestar: "*em sabia greu que no m'estimessis*". Al cap de pocs mesos es varen casar a Palma, el 12 d'octubre de 1929, però s'instal·len a París (pàg. 451 de la biografia de Miró per J. Massot).

Joan Miró i Pilar Juncosa. Font: Fundació Miró Mallorca.

El 1956 Miró ja va començar a fer feina a la casa que s'havia comprat a Cala Major, Son Abrines, a un estudi fantàstic que li havia fet el seu amic Josep Lluís Sert. Sert ja era una referència de l'arquitectura contemporània i Degà de la Graduate School of Design de la Universitat de Harvard, encara que per aquell temps estava inhabilitat com arquitecte a Espanya. La singular obra del taller de Miró va inspirar més tard l'impressionant edifici de la Fundació Maeght de Sant Paul de Vince i després l'edifici de la Fundació Miró de Barcelona. Una mostra més de com la relació Palma/Barcelona no estava liquidada pel franquisme sinó que tornava a ressorgir.

Només aquestes tres grans personalitats són suficients per mostrar la petita revolució cultural, lenta però profunda, que s'estava cuinant a Palma. La revista "Papeles de Son Armadams" i el Taller de Miró ja no deixarien de crear obres i relacions entre artistes estrangers i mallorquins. Una revolució cultural liderada per unes poques persones que començaven a veure una llum nova a ciutat. Una empenta que arriba fins a l'Ajuntament, que creava el 1955 els Premis Ciutat de Palma en català, cosa que ara sembla incomprensible després dels darrers anys on passaven del català al castellà de manera intermitent.

Personalitats de la política i de la cultura, especialment del cinema, vendran aquells anys 50 a Mallorca seguint les invitacions de grans amfitrions com és el cas d'Ava Gardner amb Robert Graves. També ens visitaren els prínceps de Mònaco, el Sha de Pèrsia o els reis de Bèlgica. Seran els que demostrin que l'admiració internacional de Mallorca continuava, els nous viatgers que després de les guerres inauguraven una sèrie

llarguíssima de personalitats, que es multiplicarà els anys 60, com veurem més endavant.

El cas d'Errol Flynn és una mica especial, ja que va ser protagonista de la recuperació del Terreno i l'impuls de la vida nocturna, amb els emblemàtics Bar Joe's, Restaurant el Patio i l'Hotel Mediterraneo. Flynn va venir a Palma per refugiar-se del món de Hollywood, amb la seva dona actriu i soprano Patricia Wymore, que va gaudir d'una sessió d'òpera al Teatre Principal i d'un sopar amb l'amfitrió Ioannes Saridakis.

Malgrat aquestes pinzellades cosmopolites, Palma compartia amb altres ciutats l'atmosfera provincial i tancada de les ciutats espanyoles que imposava la dictadura franquista, règim que seguia ben viu i més fort que mai. Així i tot, el projecte de modernitzar la ciutat continuava. S'obrien noves instal·lacions sanitàries com l'Hospital infantil de Sant Joan de Déu o Son Dureta. S'inaugurava a la fi el Mercat de l'Olivar, el Passeig Marítim anava a tope i l'avinguda de Jaume III cobrava força, com un exemple de la ciutat moderna on tota la classe mitjana volia anar a viure. El Passeig Mallorca començava a enlairar-se i s'inaugurava també l'Estadi Balear i el Seminari Nou, un edifici gegantí per albergar la gran quantitat de seminaristes que creixien any rere any. No faltaven propostes una mica surrealistes com un telecadira que anava del passeig marítim al castell de Bellver.

La vida quotidiana de la ciutat canviaria de manera molt important amb l'aparició massiva del cotxe particular i l'autobús públic. Són ben conegudes les fotografies que mostren la retirada dels tramvies i l'arribada dels autobusos

La fàbrica Cross. Caty Juan.

Pegaso. Les inversions estatals eren per les carreteres i la xarxa ferroviària s'abandonava. Aquest gir estratègic va significar un augment exponencial del parc automobilístic i un abandó de la xarxa ferroviària, de trens i tramvies, que tant havia costat construir, una de les més extenses d'Espanya. Una xarxa ferroviària que l'any 1950 transportà 1.080.186 passatgers per tota Mallorca i més d'11.000.000 els tramvies de Ciutat durant els anys 50.

Com ens fa recordar en Carlos G. Delgado sempre que pot, el costum de passejar pel Born de Ciutat es va acabar a finals dels 50 amb l'aparició massiva del Seat 600. A Espanya es varen fabricar l'any 1957, 2.510 unitats de Seat 600, però el 1959 ja són 22.750. A Balears el nombre de cotxes matriculats l'any 52 eren 8.163, a finals de la dècada, el 1959, ja eren 35.274. La febre del cotxe particular havia començat i el transport

públic reculava. Hem de tenir en compte que el Seat 600, que venia precedit del Biscuter amb un preu de 25.000 pestes, va sortir al preu de 65.000 pessetes, equivalent als 19.000 euros actuals, per tant no era un cotxe barat. La seva forta expansió volia dir que l'economia de Mallorca tornava a generar estalvi i creixement en les classes mitjanes vinculades –sobretot– als negocis del turisme i a la construcció.

El creixement de la ciutat a la meitat dels 50 es pot veure clarament si la comparem entre 1900 i 1956 a la nostra Carta Històrica de Palma. Veurem com la ciutat creix a partir dels nuclis establerts a 1900. Per tota la costa, des de Cala Major, Passeig marítim i Molinar creix d'una manera significativa. També veiem com l'eixample creix entorn de Santa Catalina i tota la part de Llevant, on se situen els barris obrers i les fàbriques, entre elles la famosíssima de les sabates

Gorila. Durant la dècada dels 40 es varen crear 4.662 vivendes noves, un 2,7% més que la dècada anterior. La dècada dels 50 dobla aquest percentatge amb 8.732 habitatges nous.

La vida social quotidiana de la majoria de la gent de Ciutat girava entorn de la vida familiar i de les festes tradicionals de tota la vida, liderades per les parròquies, com la cavalcada dels Reis, les beneïdes de Sant Antoni o les processons de Setmana Santa. Les parròquies de ciutat antiga eren molt conegudes perquè ho havien estat des de sempre. Gabriel Alomar ens fa veure que quan parlem de la ciutat nova (l'Eixample), la majoria dels barris més coneguts també ho són pel nom de les seves parròquies més actives. El seu mapa dels barris de l'Eixample – segurament la part més innovadora de la seva visió de Palma- mostrava la que ell anomenava “La nucleización social del ensanche” (Pàg. 87 op. cit). Allà ens parla dels barris de la Trinitat, Molinar, Soledat, Hostalets, San Alonso, Santa Catalina Thomas, Amanecer, Sant Sebastià, Son Espanyolet, Son Armadams i el Terreno. Així era com els palmesans es referien a la zona de Palma on ja majoritàriament vivien en els anys 50.

Ara volem que aneu a veure al visor de Sitibsa la famosa fotografia de l'anomenat vol americà de 1956, on es va fotografiar detalladament tota Espanya, amb l'acord de Franco. És una foto espectacular per la seva claredat i perquè es veu amb un cert relleu la ciutat i el seu entorn. Teniu l'enllaç al final del capítol. Tracteu de cercar l'aeroport de Son Bonet. No serà fàcil de trobar, ja que sembla una retxa d'un terreny desgastat. Pareix increïble però aquest aeroport operava amb moltes companyies internacionals i tenia un transit de més de 600.000 passatgers l'any 1959. Com sabem, l'any 1960 es tancà als vols comercials, que aniran a Son Sant Joan, un aeroport molt més gran, decisió que canviarà tota la ciutat i tota l'illa. Això permetria fer créixer el tràfic a Son Sant Joan: començaria el Big Bang del turisme.

El Big Bang turístico

Hotel de Mar, fotografia de Català Roca, Archivo Coderch. Donación de Herederos J.A. Coderch de Sentmenat al Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía, 2019.

Si hem d'assenyalar el dia que "administrativament" va començar el Big Bang del turisme a Palma, que després s'estendria a tota Mallorca, podríem dir que va ser el 29 de juliol de 1958: el dia que es va dictar l'ordre ministerial de trasllat del tràfic comercial, tant nacional com internacional, de Son Bonet a Son Sant Joan. El traspàs efectiu es va fer el desembre de 1960. Havien passat 42 anys des que Hedilla havia aterrat a Son Bonet. A 1960 arribava al seu sostre, uns 650.000 passatgers/any.

Ara bé, l'anàlisi detallada de l'ortofoto de 1956 ens permet estimar que la capacitat de Son Bonet era d'un màxim de 43 vols programats a la setmana, és a dir, uns 100.000 passatgers a l'any. El 1951 ja s'havia sobrepassat aquest límit, arribant als 122.000 passatgers. Per un altre costat, la memòria d'AENA ens informa que, tot i que la base de Son Sant Joan era estrictament militar, el 1954 es va dur a terme l'ampliació i asfaltat de la pista de vol que era necessària per a utilitzar els turbo-reactors Sabre F-86 que estaven operatius el 1949. Sembla que si el 1960 hi hagué a Mallorca 600.000 passatgers, vol dir que s'estava usant també Son Sant Joan.

Ortofoto on es veu l'aeroport de Son Bonet i Son Sant Joan. 1956.

La demanda de vols a Palma era tan gran que el 1962 el nou aeroport gestionava ja un milió de passatgers. En només tres anys, el 1965, eren 2 milions, i el 1973 ja eren 7 milions. El 1986, després de la transició democràtica i amb govern autonòmic, eren 10 milions. Deu anys després el 1995 varen ser més de 15 milions i el 2018 varen ser més de 29 milions de passatgers.

El Big Bang turístic ha tingut al llarg de la seva onada expansiva, diverses aturades i algun retrocés (com en el 1973, en el 1991, en el 2001, i en la darrera crisi del 2008), però aviat ha tornat a avançar amb unes conseqüències territorials, socials, poblacionals i mediambientals fora del comú. Pel que fa al nombre d'establiments turístics, l'any 1963 en teníem 789, el 1983 ja eren 2.122 i el 2017 arribàvem als 2.817. Una altra visió

la donen les places d'allotjament que s'han construït, de mitjana a l'any, des del Big Bang: els darrers 54 anys, s'han posat al mercat legal 7.366 places per any. (segons Ibestat i Bartomeu Barceló i Pons). Només en els darrers 15 anys han vingut a Mallorca més de 150 milions de turistes.

Per créixer, la indústria turística necessitava recursos especials que ben encaixats feien possible el creixement exponencial. Necessitava avions amb més capacitat, i un aeroport que donés serveis al flux d'avions i turistes. El nou aeroport obria la seva primera terminal (A) el 1967 i la segona (B) el 1973. El 1974 s'acabava de construir la segona pista per avions de gran capacitat.

Els avions, després de la Segona Guerra Mundial, sobraven. Com diu Manolo Cabellos: *"L'oportunitat d'abaratir els*

viatges en avió es va donar quan la companyia Californiana Douglas Aircraft va haver de desfer-se, a baix preu, de 500 aparells quadrimotors C54 que, segons sembla, eren avions DC3 i DC4 utilitzats per a ús militar durant la Gran Guerra, posteriorment reconvertits per a l'ús comercial amb cabuda per a 52 passatgers”.

També es necessitava un sistema de transport privat i públic important, per tal de permetre la distribució dels turistes en les diverses zones de Mallorca que ja començaven a consolidar-se, més enllà del Passeig marítim, Can pastilla i S'Arenal. Com ja hem dit abans, aquest transport es fonamentarà sobre el cotxe privat i el creixement de les carreteres. Si a finals dels 50 hi havia uns 30.000 cotxes, a finals dels 60 ja n'hi havia més de 150.000 cotxes a les Illes.

El flux d'immigrants que va provocar el Big Bang turístic va ser extraordinari. Hem de tenir en compte que l'emigració era un fenomen massiu a tota Espanya, ja que en la dècada dels 60 varen migrar entorn de 2.700.000 persones. Evidentment la immensa majoria eren emigracions del camp a la ciutat, de l'interior cap a Madrid o cap a la costa on es desenvolupa el turisme.

Segons Barceló, entre 1960 i el 1970 s'instal·laren a Mallorca 74.341 persones provinents de la península. La majoria d'elles venien a Palma on hi havia molta feina en els hotels i en la construcció. Concretament a Palma la població de fet va passar de 159.084 de l'any 60 a 234.098 l'any 70 (lbestat).

La necessitat de donar allotjament als milers de famílies que arribaven a Palma cada any i a causa d'un Pla General

inservible com el del 1964, va provocar que l'Eixample cresqués d'una manera espantosa, amb una qualitat constructiva pèssima, sense serveis públics i infraestructures de sanejament i de manera caòtica durant 20 anys.

Aquest pla va ser model d'ordenació especulativa, ja que va multiplicar per 3 l'edificabilitat del Pla Calvet, creant problemes a l'hora d'equipar la ciutat i alterant de manera irreversible el paisatge urbà. Ens referim, per exemple, a la construcció d'edificis d'alçada desmesurada a carrers de 10 metres d'ample on no hi caben dos cotxes i un arbre. La visió en aquests carrers és d'efecte tub i cap amunt genera una perspectiva com entre dos gratacels. És inevitable demanar-se: per això vàrem tirar les antigues muralles de Ciutat?

La transformació urbana de Palma més important d'aquests anys va ser, sens dubte, l'autopista de Llevant que penetrarà fins davant la Seu i connectarà tot el front marítim des del Port fins a l'Aeroport. Sembla que l'única veu que públicament s'alçà en contra d'aquesta barbaritat monumental va ser la Societat Arqueològica Lul·liana que en una nota de premsa publicada al Diario de Mallorca l'11 de febrer del 1966, reclamava el consens i la participació dels ciutadans en una obra tan transcendental, tot coneixent la proposta de 1958 que anava per l'actual via de cintura. La nota de l'Arqueològica, deia: *“Con alguna envidia pensamos en lo que hubiese supuesto un caso semejante en ciudades de mucha menos categoría y solera que la nuestra, en Suiza por ejemplo, donde los ciudadanos son llamados tan a menudo a pronunciarse en referéndums decisivos sobre proyectos de indudablemente menor transcendencia, en*

relación a un patrimonio común, como son indudablemente las viejas piedras, o el mismo perfil secular de una Ciudad, para su propios ciudadanos”.

Amb els anys hem anat veient la importància que va tenir aquella autopista que mai havia d’haver anat per davant la ciutat. Malgrat les explicacions de M. A. Lleuger en el seu llibre sobre les rondes de ciutat, hauria pogut seguir el traçat de l’actual via de cintura i deixat la part de la mar connectada amb la ciutat per un passeig marítim parcialment de vianants. Va guanyar el cotxe enfront del caminant.

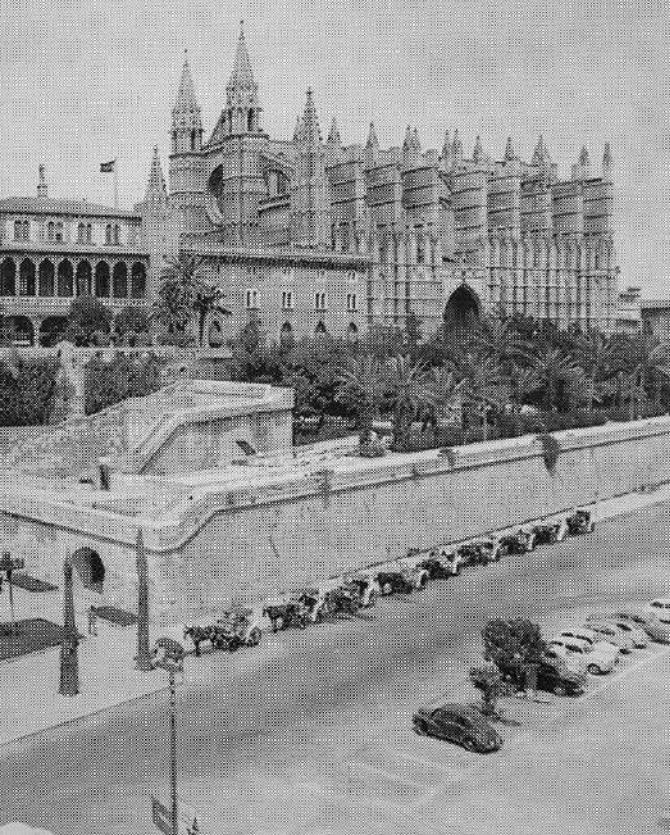
El creixement en nous hotels va ser extraordinari, com bé ens explica Manuel Cabellos en el seu llibre sobre la Platja de Palma: *“L’ordenança de 30 m d’altura sense coeficient de limitació de densitat només va estar vigent des de la seva aprovació el 5 de desembre de 1967, fins al 27 de novembre*

de 1968. Durant aquests dotze mesos s’obviava l’existència d’una densitat màxima que s’incomplia” (pàg. 106). Veure també la impactant fotografia de la pàgina anterior (p. 105) del llibre de Cabellos, on es veu una quarantena d’edificis alts que es varen construir al nucli urbà de Lluçmajor.

Un gran nombre d’edificis d’aquella època es feien amb la participació econòmica financera intensa dels turoperadors europeus anglesos i alemanys, com van ser els casos de Riu, Escarrer o Barceló, avui propietaris de grans cadenes hoteleres internacionals.

Segons Pere Ferrer, el millor biògraf de Joan March, aquest no va voler invertir en el boom turístic perquè no li veia futur, encara que no era del tot cert perquè va invertir en hotels a Amèrica. En el capítol següent parlarem de la seva mort el març de 1962, el mateix any en

S'Hort del Rei. ASIM.

què es va fundar l'Obra Cultural Balear.

La guinda de tota aquesta febre d'or del turisme va ser la inauguració pel ministre Fraga Iribarne en el 1964 de l'"hotel núm. 1000", el famós Hotel de Mar a Cas Català, a la frontera entre Palma i Calvià. L'Hotel de Mar va ser construït per Tomeu Buadas, de la mateixa família que uns anys abans havia recuperat l'Hotel Formentor. L'encàrrec va ser per l'arquitecte català José Antonio Coderch de Sentmenat. Una vegada més la relació Barcelona-Palma tornava a crear un fruit exquisit, malgrat que l'autor digués que era la seva pitjor obra, com també ho confirma l'arquitecte Pere Nicolau a la seva obra sobre l'hotel: *"El Hotel de Mar es, en contra de la opinión de su autor, una de las mejores obras de Coderch y un desaprovechado paradigma de lo que hubiera podido ser la arquitectura turística mediterránea"*. Aquesta relació econòmica

i professional ens recorda altres edificis excel·lents d'altres èpoques de Palma que varen sorgir de la col·laboració entre mallorquins i catalans: el Gran Hotel, el *Circulo Mallorquín*, la casa Fuster, l'Hotel Mediterrani, l'Hotel Victòria, el Maricel, l'Alhambra, el Príncepe Alfonso... De vegades els financers d'aquestes obres ocultaven la font de la seva riquesa.

Tots aquests projectes excepcionals i no els centenars de pèssim gust i qualitat que s'havien fet, devien estar en la ment de Manuel Fraga quan el dia de la inauguració de l'Hotel de Mar, digué – qui sap si en to irònic: *"Confío en que la inteligencia, sensibilidad y el celo, jamás escatimados en esta isla en su largo recorrido por su doctorado turístico, presidirán por mucho tiempo las horas de su futuro"*.

El Big Bang turístic va tenir uns efectes extraordinaris en les zones de la Badia de Palma on es concentrava el turisme, però també en el centre històric. Una de les destrosses importants que es va fer en nom de l'imperi del cotxe a finals dels anys 60 va ser l'aparcament soterrani de la Plaça Major. Una plaça simpàtica, acabada de renovar feia poc, amb uns jardins i arbres interessants, va quedar feta un quadrat buit d'un trespòl lleig, que finalment ha acabat plena de bars i restaurants als quals només hi van turistes. La Plaça Major, una vegada recuperada per a la ciutat, va ser sacrificada per fer-hi un aparcament que ha donat molts beneficis al concessionari i al comerç turístic que s'hi ha instal·lat. Aquest any 2019 acaba la concessió, veurem què passarà.

També per aquells anys 60, un privat que havia adquirit per subhasta el quarter militar de Sant Pere, va bombardejar a la nit el llenç de la murada per fer-hi uns habitatges. Finalment el Ministeri d'Educació i Ciència li va fer restaurar i retornar el quarter a l'Estat. Així i tot no es pogueren aturar els edificis militars damunt el baluard del Príncep, habitatges ja anunciats per Gabriel Alomar els anys 50 i que no va poder convèncer als militars per aturar-ho. Fa pocs anys es varen esbucar, quasi com un miracle de la recuperació del nostre patrimoni.

Però no tot eren males notícies. En els anys 60 vàrem ser protagonistes de dues

intervencions molt importants sobre el nostre patrimoni arquitectònic. L'esbucament del conjunt d'oci més important de ciutat (el Riscal, el Líric i l'Hotel Alhambra), per donar peu al descobriment del mur de l'Almudaina: s'Hort del Rei. Una intervenció dolorosa pel fort sentiment que tenien molts ciutadans pel conjunt que havia posat en marxa l'aliança entre en Josep Tous i en Gaspar Bennazar a principis de segle. Tota una lliçó del que es pot arribar a fer si hi ha força política i intel·ligència suficient. Escoltam a Gabriel Alomar, a les seves memòries, essent Comisario General del Patrimonio Artístico Nacional 1963-69: *"También en estos meses que precedieron a mi cese como Comisario, hice que la Comisaria hiciese suya la iniciativa de llevar a la realidad los Jardines de s'Hort del Rei, encargándome yo mismo del proyecto, compartido teóricamente con Paco Prieto-Moreno, buen especialista en Jardines... Se trataba de respaldar con una cooperación que llegara de Madrid, la encomiable "alcaldada" de Máximo Alomar".* Pàg. 101.

Així ho contava Joan Riera el 2008, celebrant els 40 anys de la intervenció: *"Cayó el bar Riskal, vecino del teatro, que había sido lugar de tertulias literarias en las que reinaba Llorenç Villalonga. Desapareció el hotel Alhambra, uno de los mejores de la ciudad, en cuya cocina había oficiado mestre Tomeu Esteva, entre otros nombres ilustres de los fogones."*

El boom turístic governat pel franquisme de Palma

Franco i Carmen Polo davant l'Ajuntament de Palma el 10 de maig de 1960.
Font: Arxiu de Casa Vila, publicada a "Palma, 1936-1983", d'Arnau Company i Xavier del Hoyo.

Qui manava a Ciutat els anys 60? Manava Franco. Una mostra del seu poder va ser l'acte que es va fer a la plaça de Cort amb motiu de la seva visita. En aquell discurs, emotiu i paternal, seguit per milers de persones eufòriques, que va fer al balcó de l'Ajuntament en la seva segona visita a Palma el 1960 com a Cap d'Estat:

"Siento el no poder, como antaño, perderme en el encanto de vuestras calles, contemplar vuestros monumentos, visitar vuestras calas y playas doradas; pero, en fin, el ser Jefe del Estado es casi no ser persona, es ser el servidor de los demás, el centinela sin relevo, el esclavo del deber. En este sentido espero algún día tener la felicidad de verme de incógnito por vuestras costas, de poder estrechar nuevamente vuestras manos, de hablar con los amigos y dejar aquí, de nuevo, un pedazo de mi corazón. ¡Arriba España!" (Els aplaudiments de la multitud duraren molt de temps). Franco mai – que sapiguem – va complir el seu desig de tornar d'incògnit a Palma, encara

que sí ho va fer a través del cinema amb la pel·lícula *"Franco ese hombre"*, el 1964.

En canvi sí sabem que els governadors civils i els comandaments militars eren de la seva màxima confiança. El governador civil que va viure de prop el boom turístic fins a 1968 va ser Plácido Álvarez-Buylla y López-Villamil, casat amb una cosina de la dona de Franco. Sembla que era una persona bolcada amb el creixement econòmic de Mallorca i que alertava a Franco de la necessitat de defensar la indústria i l'agricultura de Mallorca, davant el creixement disparat del turisme. Després li seguiria Victor Hellín Sol fins a 1972, falangista i franquista lleial, militar rebel a Lleida, va viure fins els 101 anys i va ser el que propicià que Marivent fos la residència reial, juntament amb Josep Alcover Llopart, president de la Diputació.

Tots els governadors eren nomenats *Presidents d'Honor del Foment de Turisme*, l'organisme que realment dirigia el Big

Bang turístic a la Ciutat. L'estructura política del règim franquista a Palma estava lligada a Madrid a través de Francisco Soriano Frade, delegat del Ministeri de Foment i Turisme, des dels principis dels 50 fins al 1966. Persona de principis, franquista convençut, havia estat a la División Azul i feia de catalitzador important de tots els canvis necessaris perquè el turisme cresqués. A escala d'Estat va impulsar la creació del Instituto de Estudios Turísticos, avui substituït per la Subdirección General de Conocimiento y Estudios Turísticos. La seva obra a Mallorca la va contar al curiós llibre *"Pequeña historia del Turismo en Baleares"*.

Joan March també encara manava molt a Palma. Malgrat que la seva vida econòmica ja era internacional i visqués a Madrid, seguia tenint unes fortes arrels ciutadanes pivotades entorn la Banca March que dirigia el seu fill Juan March Servera, mentre l'altre, Bartolomé, impulsava iniciatives culturals. Quan va morir d'accident el 1962 a 81 anys, una vegada embalsamat a Madrid i transportat via València a Palma, va ser exposat al seu palau del Carrer Conquistador, on acudiren milers de ciutadans a donar-li el darrer adéu. Com ens relata Pere Ferrer, cent dies abans de morir havia ampliat el capital de la Fundació March en mil milions de pessetes.

La seva relació amb el Franquisme, després de l'estreta col·laboració abans i durant la guerra civil i després d'aquell intent en el 1948 d'explorar un relleu del Dictador, era més aviat de desconfiança mútua. Els principals ministres de Franco varen acudir a donar el condol als seus fills, que presidiren el funeral a Madrid. Mentre, la seva companya dels darrers

anys, Matilde Roig, abandonava la clínica i desapareixia discretament de la seva vida.

El vell March fou enterrat a la tomba familiar que havia dissenyat l'arquitecte Gabriel Alomar. La llegenda començava i encara no ha acabat. La relació de Joan March amb Ciutat té encara molts aspectes a investigar. Per exemple: perquè no hi ha cap fotografia de la construcció del seu Palau el 1941-45, ni del seu funeral el 1962?

També eren importants els presidents de la Cambra de Comerç. En aquells anys del Big Bang era Pedro Salas Garau, antic president de la Diputació i fill de Manuel Salas, l'empresari adversari de Joan March. Finalment, els Salas i els March havien arribat a una treva i portaren negocis junts en temps de la guerra civil i el franquisme, encara que Manuel Salas havia mort el 1942.

Els Batles de les grans ciutats els anomenava el Ministerio de la Gobernación, en els anys 60 en mans de Camilo Alonso Vega, conegut militar africanista i intensament dedicat a la repressió. Juan Massanet Moragues va ser Batle de Palma fins al 1963. Se'l veu en moltes fotos en inauguracions d'obres com les de Jaume III, rebent a Franco el 1960, a Guillem Timoner, Maruja Nicolau, o altres personalitats que venien a Palma, com la princesa Soraya de Persia.

A partir de l'estiu del 63 i fins el 68, va ser Batle el general Máximo Alomar, reconegut per Gabriel Alomar, l'urbanista, com el millor dels Batles de la Dictadura, pel seu coratge a intervenir en el projecte de S'Hort del Rei. En el 68, Máximo Alomar és substituït per Gabriel Alzamora, empresari, descendent d'Enric

Alzamora fundador del Foment i ell mateix president de l'entitat durant 1960-62.

Com a president del Foment el va substituir del 62 al 69 Antoni Parietti Coll, del que ja hem parlat en algunes ocasions. Persona compromesa amb la cultura catalana (va signar el manifest d'abans de la guerra), fou enginyer cap d'obres de la Diputació, dissenyà obres com la carretera de sa Calobra, la de Formentor i la urbanització de Santa Ponça, participant en tots els debats urbanístics de Ciutat.

El Foment de Turisme actuava realment com una autoritat delegada de Turisme, molt intervencionista, que el 1969 cobrava unes quotes als seus socis per sufragar el seu pressupost anual de 30.000.000 de pessetes, equivalent a 461 cotxes del preu del Seat 600. Les quotes que pagaven els seus socis eren molt importants, com per exemple les 540 pessetes anuals per cada llit que tenien els hotels de luxe.

Aquesta és una mostra del conjunt divers de la nova burgesia que governava la ciutat en aquells moments. Un conglomerat militar i empresarial molt lleial a Franco, amb molts privilegis que els deixaven la porta oberta a fer negocis. Es tractava d'uns actors molt decidits a desenvolupar a tota marxa el turisme a les platges i a la ciutat. Els "botifarres" havien deixat de manar feia temps. Havien estat substituïts pels militars, falangistes i funcionaris d'alt rang, que tenien el poder polític, molt centralitzat i jerarquitzat. Els industrials, hotelers i constructors emergien i lluitaven per tenir més poder.

Un exemple del pensament d'aquesta nova/vella burgesia emergent es pot trobar en el llibre d'entrevistes a 15 empresaris realitzat el 1974 per en Llorenç Capellà.

A partir del Big Bang neix un empresariat que Joan Amer anomena d'"oportunitat", persones que provenen de diverses circumstàncies i d'iniciatives diferents que veuen una oportunitat de finançar hotels a partir d'acords amb majoristes turístics.

La petita burgesia industrial era àmplia però tenia poc poder i es concentrava en la posada en marxa del polígon industrial. Els hotelers i constructors, nova classe econòmica, seran al capdavant d'una generació políticament molt centrista (els anys 80, quan Gabriel Cañellas prengui el poder autonòmic).

El caciquisme tradicional, conservador amb el Maurisme, liberal amb en Joan March, havia deixat pas a un caciquisme per lleialtat al franquisme, controlat pels falangistes i els capellans més nacional-catòlics. L'Església tenia poder però era un poder cada vegada més ornamental i decoratiu. Amb el boom turístic i la transformació social començarà el seu declivi fins avui.

Els nous capitalistes que naixien amb el turisme, sobretot hotelers i constructors, començaren a entrar en el joc polític de la mà del Foment del Turisme, però no tindrien una organització pròpia fins a la creació de la Federació Hotelera de Mallorca el 1976 i la CAEB el 1977. Els nous partits conservadors que sorgiran de la transició política, seguiran la tradició caciquista, especialment liderada per Gabriel Cañellas, descendent dels líders mauristes de Ciutat.

**Palma,
definitivament
internacional**

Passeig Marítim. Arxiu Escalas..

Encara que en els anys 50 s'estrenà la pel·lícula "Jack el Negro" i més tard arribà Errol Flynn, la ciutat continuava més endinsada en sí mateixa que oberta al món, exceptuant un petit redol internacional que creixia ràpidament en el barri del Terreno. En canvi, la dècada dels 60 serà la dècada de l'explosió internacional de Palma, ciutat que visitaran centenars de personalitats de tot arreu, estances recollides de manera exhaustiva a l'obra de Matías Vallés *"Mallorca 20th Century. An essential destination"*, peça clau per entendre la irrepetible popularitat mundial de la ciutat dels anys 60.

Personatges mítics com Haile Selassie va estar allotjat a l'Hotel Victoria el 1967, el mateix any que ens visitava el rei Saud d'Aràbia que repartia milers de pessetes als jugadors del Mallorca per la seva esportivitat. El 23 de juny de 1961 fou

inaugurat l'Hotel Son Vida, que fou l'establiment emblemàtic de Mallorca d'aquella dècada. A l'esdeveniment hi assistiren més de cinc-centes personalitats de tot el món que componien el *goldbook* monàrquic i artístic del moment, encapçalat pel príncep Raniero de Mònaco i la princesa Grace, que arribaren a Mallorca a bord del vaixell Cristina, amb el magnat Aristòtel Onassis i la diva de l'òpera Maria Callas. Entre els convidats més cèlebres també hi figuraren **Montgomery Clift**, Elsa Martinelli i Charles Farrell. La premsa rosa deixà testimoni de la jornada, que va concloure amb l'actuació d'un improvisat quartet: Elsa Maxwell al piano, Raniero a la percussió, amb Onassis i Callas al micròfon interpretant cançons gregues. Les fotos feren la volta al món i Palma fou descoberta com la capital "chic" d'estiu a tota Europa.

L'Hotel Son Vida allotjà igualment a la família reial espanyola fins que es declarà Marivent com a residència oficial l'any 1973. També fou freqüentat per la monarquia saudita i la marroquina. Un altre rei, encara que sense tro, Humbert de Savoia, també va venir a Palma per participar en un acte monàrquic per a la restauració de la Monarquia a Itàlia, amb molt poc èxit pel que s'ha pogut constatar.

La projecció exterior de Palma registrà en aquests anys un efecte allau i la nòmina dels visitants *vip* s'allargà tant que pareixia no tenir fi. De fet, costa trobar una personalitat d'envergadura a l'àmbit artístic, econòmic, polític o social de llavors que no tingui referenciada una visita a Palma. Molts dels grans noms propis d'aquesta dècada dorada aterraren a la ciutat, atrets per l'ambient d'esbarjo cosmopolita que destil·lava. Parlem, només per citar-ne alguns, d'Anthony Quinn, Michael Caine, Yehudi Menuhin, Brigitte Bardot, Gunter Sachs, Jean Paul Belmondo... Zsa Zsa Gabor també pernoctà còmodament al Son Vida, encara que va haver de passar un darrer vespre al "cuartelillo" de la Guàrdia Civil per no pagar la factura...

La vida nocturna girava entorn d'una nodrida galàxia de sales de festes, bars i restaurants, la majoria concentrats a la plaça Gomila, entre els quals cal destacar la discoteca Tito's. La sala era un espectacular balcó sobre la badia de Palma -sense barques ni cotxes- amb la Seu a l'horitzó. Paco Moyà, el seu director artístic, va ser capaç de contractar a artistes de fama mundial com Ray Charles, els Platters, Maurice Chevalier, Lionel Hampton, Tom Jones, Marlene Dietrich o Louis Armstrong, entre molts altres. Cartells de luxe que omplien la

sala de gom a gom. Com a contra-punt, la discoteca preferida pel públic local i els turistes era Tagomago. Oferia un espectacle arrelat a la cultura mallorquina, estava sempre animat pels Valldemossa i Margaluz, els seus propietaris.

La plaça Gomila, concentrava un bon grapat de locals que configuraven una vida nocturna on es congregaven tota mena de públics. Hi havia altres discoteques – com Rodeo i Rodeito- més dirigides al públic local. Sgt. Peppers era per entesos rockers; no debades actuà en directe Jimmy Hendrix l'any 1968. Posteriorment s'inauguraren altres discoteques com la moderníssima Barbarella i Tiffanys, conegudes arreu d'Europa. Els experts en aquella geografia començaven el circuit processional amb un sopar als restaurants El Patio, Samanthas o Ola's; una posterior visita a barres de primera línia com ara Joe's, Mónaco o Mínims i acabaven de matinada a les discoteques.

Gomila fou lloc màgic de diversió, conversació nocturna i escenari d'històries amoroses de tota mena, com explica Tomeu Canyelles en el seu llibre sobre els *picadors*. La festa durà fins a finals dels 70, quan la droga ho empastifà tot i obrí el pou per a enfonsar aquella època. El barri de Gomila, cor del Terreno, està avui tan transformat que sembla impossible que un dia fos el centre del món. Una lliçó per a no oblidar.

En aquest procés de projecció exterior de Palma s'introduí, l'any 1964, el Festival Internacional de la Canción de Mallorca, que celebrà la primera edició a l'Hotel Cristina, entre Can Pastilla i S'Arenal. Seguiren altres sis convocatòries que

La badia de Palma des de la terrassa de la discoteca Tito's. Fons Rul-lan..

donaren peu a la popularització de Palma i de Mallorca amb cançons de gran èxit en els "hits parades": "Me lo dijo Pérez", "Vuelo 502", "El puente", "El turista 1.999.999"... En aquells anys 60, Palma s'introduí a l'imaginari popular europeu com un espai mític de lleure i diversió, especialment de vespre. El significat de la vida nocturna de Palma per molts de ciutadans nascuts els anys 40 i 50 el descriu Jordi Bayona en la seva darrera novel·la, "Bésame... odíame... ¡haz algo!", que publica en portada una foto emblemàtica d'Anita Ekberg, promocionant la Mallorca dels anys 60. Llegim el que diu la protagonista d'aquesta novel·la: *"Llegamos a Mallorca en la primavera de 1964. La única mancha en el recuerdo la puse de mayor: año infausto que celebraba los 25 años de paz franquista. Me quedé con que "cada día es*

fiesta en Mallorca, cada noche surge un nuevo amor. Soy feliz viviendo aquí en Mallorca, paraíso del Amor". Everyday is Sunday in Mallorca. Everynight stars are in the Sky...". Era la melodía de los Javaloyas que sonaba en aquel verano que yo bailaba y cantaba descosida (pàg. 122)

Paral·lelament a la diversió nocturna agitada de les discoteques, es creà una altra més clàssica, més madura i tranquil·la ubicada en espais nous premiats pel Foment del Turisme: Club de Mar, Poble Espanyol, Club Nàutic o el nou Auditorium, creat per Marc Ferragut i inaugurat per Herbert Von Karajan l'any 1969. De fet, no tota la diversió era nocturna. Palma sortia al carrer quan personatges mallorquins triomfaven en el món com ara Maruja García Nicolau, aquella jove palmesana de barri, de Son Cotoneret, que aconseguí ser Miss

Europa l'any 62. O Quan Guillem Timoner va ser pentacampió mundial de ciclisme de pista. Palma vibrà igualment quan el Mallorca pujava a la Primera Divisió de futbol o quan es va inaugurar la Hípica de Son Pardo.

Però més enllà del gran enrenou, hi havia una ciutat més desconeguda, una "Palma íntima", nom d'un dels llibres de Carlos Garrido, que ens recorda que no tot el món musical estava concentrat a Tito's i Tagomago": *"Hi ha locals que fan història, deixen la seva empremta en la ciutat. Mentre que d'altres es perden en l'ombra sense que ningú se'n recordi mes. D'entre els primers, sent una gran enyorança del Centro de la Guitarra. És un nom que als joves de l'actualitat no els dirà res, però va marcar la vida de molts músics avui reconeguts, com Joan Bibiloni, Pepe Millán, Bel Cerdà, Carles Ponseti, Marusa Cano, Raphel Pherrer i molts altres". Palma Íntima. Pàg 168.*

Ni totes les tertúlies transcorrien a les barres dels bars de Gomila, com ho assegura José Carlos Llop en "El Japón en Los Ángeles": *"En la ciudad donde yo he nacido y vivo, existía hasta hace pocos años, una tienda llamada el Japón en los Ángeles. Era una tienda vieja, un pequeño destacamento, entre novecentista y colonial, lleno de vitrinas y armarios acristalados, cuya luz no era color canela pero sí ambarina, como de confitura de naranja. Esa tienda en principio, habían sido dos tiendas vecinas: una se llamaba el Japón y la otra los Ángeles.....En El Japón en los Ángeles nadie compraba nada casi nunca, pero aquella tienda jamás estaba vacía. Sus dueños eran dos hermanos y por la tarde se reunía una tertulia de hombres mayores como ellos que, sentados en sillas de mimbre, charlaban de otro mundo a punto de desaparecer, como a punto de*

desaparecer estaba ya El Japón en los Ángeles". (pàg. 12).

Com és lògic hi havia moltes maneres de passar-ho be als barris de Palma i llocs emblemàtics molt populars. Ens ho conta Climent Picornell a la seva "Crònica sentimental de Ciutat" (pàg 41): *"M'arriben noves que tomaren el Dorado. Vell i abandonat. Per als al·lots que estudiarem a les monges agustines del carrer de la Reina Violant, el cinema Dorado era el "Dorado", un referent pel barri que l'hostejava, comprés entre les vies del tren i la plaça de Santa Isabel, el bar Güell i els Hostalets. Era un barri amb una patina obrera - com molts de fora murada... La Soledat, S'hort des Ca, ses Cent Cases..."*.

El Dorado no va arribar a desaparèixer i ara està rehabilitat com habitatges privats. Té un cert interès arquitectònic, ja que va ser dissenyat per l'arquitecte Guillem Reynés, autor de nombroses obres malgrat la seva curta vida, com ara el cine Modern de la Plaça de Santa Eulàlia, del que ja hem parlat anteriorment.

En un altre món, més intel·lectual i relacionat amb la cultura catalana de Mallorca, cal recordar que els anys 50 suposaren una certa obertura a la cultura en català i els anys 60 la consolidació de la seva tolerància, encara que s'havia d'estar vigilant. Així ens ho conta en Francesc de Borja Moll: *"Devers l'any 60 em vingué a veure Mn. Guillem Fiol, director de Radio Popular Diocesana de Mallorca, a demanar-me autorització per a fer emissions periòdiques de "rondalles" de Mn. Alcover. Naturalment hi vaig dir que sí i amb molt de gust. M'alegrà molt aquella iniciativa, que significava un principi de normalització de*

la nostra llengua a la difusió radiofònica”
(Pàg 185 de Memòries de F.B. Moll.)

Ara bé, el més transcendental dels anys 60 per la vida de Moll- i de retruc per a tots els mallorquins i catalans-, va ser la finalització, el 1962, del Diccionari Català-Valencià -Balear que va començar Mn. Alcover a principis de segle i que va rebre una empenta de 300.000 pessetes de la Fundació Joan March. Una tirada d'un milió i mig de fulletons turístics sobre les Balears costava, el 1962,

4.350.000 pessetes, el que es gastava la Direcció General de Turisme per promocionar unes illes que ja creixien sense límits.

Un altre fet cabdal d'aquells temps i que encara dura, va ser la creació de l'Obra Cultural Balear, impulsada pel mateix Moll i presidida per Miquel Forteza Pinya, germà de Guillem Forteza, juntament amb altres persones, algunes a l'Associació de Cultura de Mallorca, entitat que aglutinava als intel·lectuals

*Mercè. Palma n'és llunyana. Sóc lluny dels carrers. Lluny dels ametllers
I d'aquells carrers que clou la murada.*

Mercè. Lluny del teu esguard, del vent tranquil. De la casa clara.

*Mercè. Lluny d'aquells terrats on els gorrons s'estimen i canten i les monges estenen
els pecats del món i la roba blanca.*

*I un frare balla arran de teulada. Esperant prendre el vol cap al cel tan blau.
Faldilles enlaire.*

*Mercè. Taronges i flors damunt de la taula. Les gavines t'acompanyin
El lent caminar cap a l'hora baixa.
Sempre tornaré a la nostra platja
Les ones no em deixen, mumare, allunyar-me'n massa.*

La ciutat literària dels anys 70

A l'esquerra Camilo José Cela i Joan Miró. Al mig, la ballaora La Chunga.
Font: Fons Rul·lan.

El microcosmos literari de Palma en els anys 60, tan desordenat com complex, es podria dir que tenia forma de tres constel·lacions que aglutinaven la major part de l'energia creativa literària que circulava per Palma. Encara que distants, tenien punts en comú. Completaven aquestes constel·lacions altres estels més petits que anaven pel seu compte perquè que eren més independents.

Aquestes constel·lacions es formaven entorn de tres estels emblemàtics per a la literatura i la cultura de Palma: els escriptors Llorenç Villalonga, (*"constel·lació cosmopolita"*); Camilo José Cela (*"constel·lació castellana"*) i el filòleg Francesc de Borja Moll (*"constel·lació catalana"*).

"Tras la vidrieras del café Riscal hay varios hombres sentados alrededor de un velador. Uno de ellos tiene aspecto de británico. Parece alto y sólo escucha. Escucha lo que cuentan los demás como si estuviera en otra parte, sin dejar de estar ahí donde está, con ellos. Este hombre es el escritor Llorenç Villalonga. Oscura chaqueta de pata de gallo, camisa blanca y corbata indefinida, los pantalones grises, los zapatos cordados; nada que pueda destacar, nada por lo que ser recordado si ocurriera algo por lo que tuviera que ser citado como testigo ("En la Ciudad Sumergida" de Jose Carlos Llop, pàg. 75).

De Llorenç Villalonga s'han dit moltes coses i s'han escrit moltes pàgines, entre elles les de la seva biografia "oficial", molt detallada, feta per Jaume Pomar, *"La raó i el meu dret"*. Als anys 60, Villalonga era

una persona en la seva maduresa i començava a tenir els fruits de l'èxit d'una carrera d'escriptor qualificat com a cronista de la decadència de la "burguesia aristocràtica" de la seva societat. *"Mort de Dama"* i *"Bearn"* varen ser les dues obres que a poc a poc varen arribar a fascinar a la intel·lectualitat barcelonina i de retruc a alguns lletraferits de Palma. Ironies de la vida, l'èxit a Catalunya de l'obra de Villalonga li va fer canviar el seu nom de pila com a escriptor: del Lorenzo dels anys 30-50, al Llorenç des dels 60.

El seu passat franquista, del que no va renegar mai, el visqué de la mà del seu germà Miquel Villalonga, del que també ja hem parlat en el seu moment. Després del cop d'estat militar del General Goded, es varen enfrontar -i humiliar- per motiu del manifest "procultura catalana" a bastants intel·lectuals mallorquins agrupats en l'anomenada Associació per la Cultura de Mallorca. Enfrontament que no es va oblidar mai i que encara pervivia en l'ambient literari dels anys 60.

La geografia vital i quotidiana de Villalonga era al barri de la Seu, "-barri de moixos i canonges"- on vivia. Des d'allà anava a peu a les moltes tertúlies que es feien a Ciutat, especialment a les del Círculo Mallorquín i al bar Riskal, bar desaparegut a finals dels 60 amb la reforma de s'Hort del Rei.

A la tertúlia del Riskal hi participaven també persones molt amigues de Moll, com en Sanchis Guarner i en Bernat Vidal; o altres com Baltasar Porcel, molt amic de Villalonga. També hi participaven sovint Camilo José Cela i Llorenç Moyà. Deien les males llengües que allà es decidien els Premis Ciutat de Palma.

Entorn de Llorenç Villalonga giraven un

seguet d'escriptors joves que a poc a poc prendran la paraula i es convertiran en escriptors d'èxit dins les lletres catalanes: Jaume Vidal Alcover, Gabriel Janer Manila, Llorenç Moyà, Baltasar Porcel i Guillem Frontera, entre altres. També historiadors i analistes de la seva obra com Jaume Pomar i Damià Ferrà Ponç.

Com hem dit a un altre capítol, Cela, únic estel de la *constel·lació castellana*, s'instal·la a Palma el 1955 i va fer a l'Ajuntament aquella conferència un tant mística sobre *"Palma, cuerpo vivo"*. Tot d'una se situa com a "far" de la literatura a ciutat al ser anomenat president dels Premis Ciutat de Palma pel batle Massanet; i, més tard, fill adoptiu el 1969, essent batle Gabriel Alzamora.

El seu lideratge es va reforçar al crear *"Papeles de Son Armadams"* en 1956 i una tertúlia al seu mateix domicili al carrer Bosque número 1. Des d'allà va posar al servei dels escriptors d'aquí un reclam internacional sobre tot el que es feia a Ciutat. Un dels seus primers sotsdirectors va ser en Josep Maria Llompart, que després passà a fer feina per a l'editorial Moll i acabarà essent president de l'Obra Cultural. Un exemple de contactes i traspassos entre les "constel·lacions". En altre exemple és el de Baltasar Porcel, que va passar a fer feina a *Papeles* gràcies a Villalonga.

Com senyala Pilar Arnau a *"La aportación de Papeles de Son Armadams a la difusión de la literatura catalana en plena dictadura"*, la publicació va tenir una vessant fonamental: la de difondre la cultura catalana. Si ens fixam només en els mallorquins, hi trobem les firmes de Moll, Porcel, Ripoll, Jaume Vidal Alcover, Llorenç Moyà, Blai Bonet, Lloret Villalonga, Llompart o Viñas. Mallorca,

Camilo José Cela i La Chunga. Font: Fons Rul·lan.

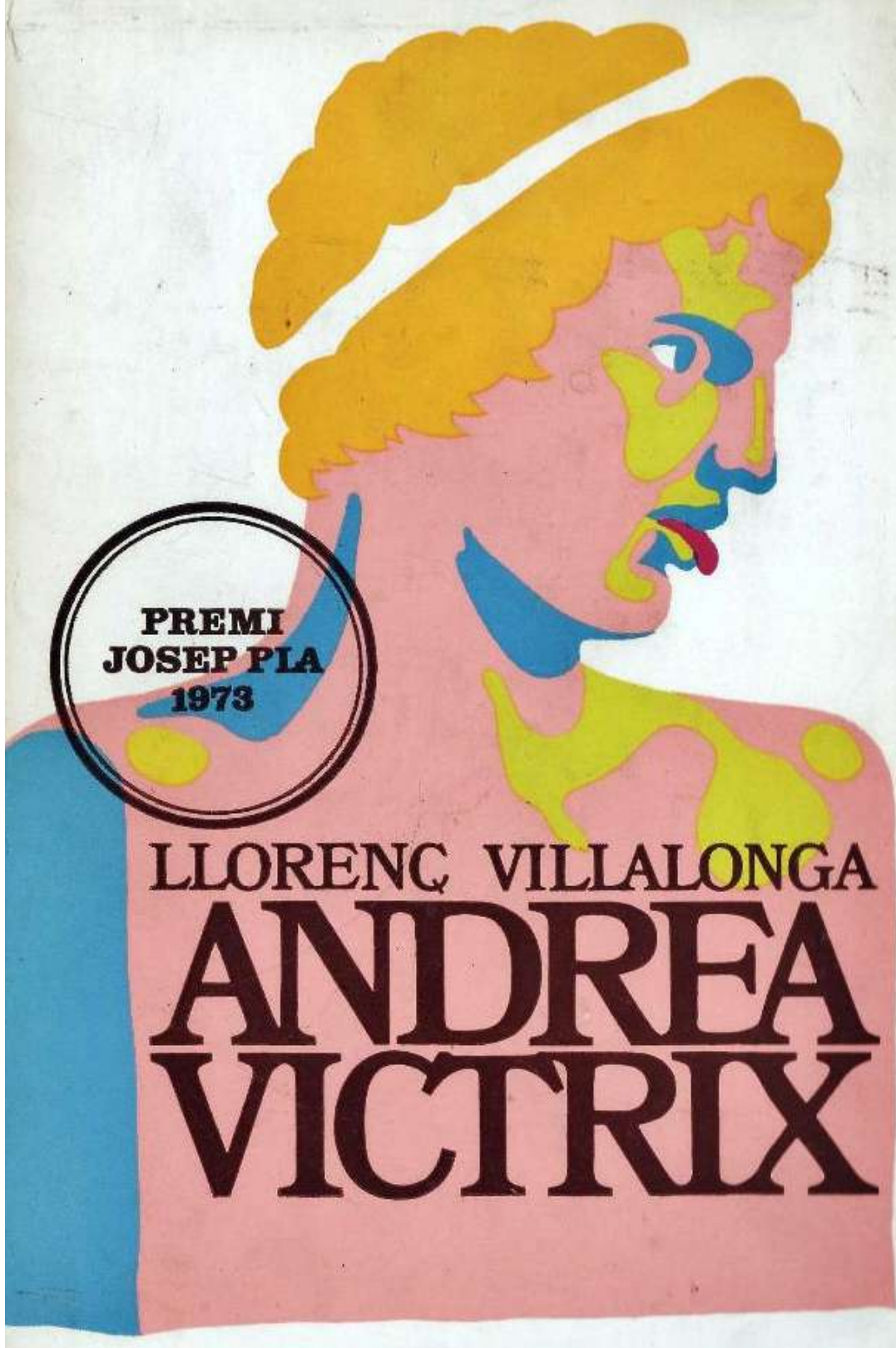
Palma, convertides en centre neuràlgic de la cultura lliure, on varen tenir cabuda els escriptors exiliats, les altres llengües d'Espanya i els artistes i autors internacionals. Per no parlar de *Las Conversaciones Poéticas*, organitzades també per Cela, i *El Coloquio Internacional de novela*, que varen tenir lloc a Formentor.

Una de les altres constel·lacions, la *catalana*, girava entorn Francesc de Borja Moll perquè, com hem dit al capítol anterior, va mantenir la flama de la cultura catalana després de la guerra civil, a través de la feina del Diccionari i amb la fundació de l'Obra Cultural Balear. També intentà el 1952, abans dels "*Papeles*" de Cela, una revista literària que es diria "*Raixa*", però després de sortir el primer exemplar va ser prohibida, malgrat alguns com Llorenç Villalonga li varen donar el seu suport. Finalment, va poder

reprendre la seva tasca en forma d'editorial.

Miquel Forteza va ser el primer President de l'Obra Cultural Balear i persona de molta confiança de Moll. Forteza era molt conegut a Ciutat pel seu passat com a enginyer de carreteres i per ser germà de Guillem Forteza, a més de ser un gran defensor de la cultura catalana. En la seva tasca estava acompanyat per Joan Pons i Marquès, i altres més joves com Josep Mª Llompart, Bernat Vidal, Llorenç Capellà i Antònia Vicens.

Un dels debats públics que es feren populars va ser provocat pel llibre que publicà Miquel Forteza amb el nom "*Els descendents dels jueus conversos de Mallorca*". Aquest debat va enfrontar les dues parts en els diaris de ciutat amb la participació de rellevants personalitats ("*La raó i el meu dret*" de Jaume Pomar,

Portada d'Andrea Victrix, de Llorenç Villalonga..

pàg. 336). Un dels intervinents va ser Josep Zaforteza, que ja havia protagonitzat un debat lingüístic molt conegut amb en F.B. Moll sobre les diferències entre el català i el mallorquí. Zaforteza, advocat de confiança de Llorenç Villalonga i el seu mentor en temes jurídics i depositari i hereu del seu llegat com a escriptor, utilitzà en aquell debat el pseudònim de *Pep Gonella*, com s'ha sabut ara fa poc temps, i que donà nom als "gonellistes", defensors del mallorquí com a llengua independent del català. Entre Cela i Moll sabem que existí una relació cordial i de respecte mutu. Coincidí amb ell en algun dinar en els anys 50 amb el professor Américo Castro al restaurant de ciutat *Can Tomeu*. També coincidiren els dos amb Llorenç Villalonga al mateix restaurant en un dinar homenatge a Blai Bonet en 1957. A l'any següent, varen formar part del mateix jurat dels premis *Ciutat de Palma*, presidit per Cela i impulsats per Gabriel Fuster Mayans, "Gafim". En aquesta edició, fou premiat Llorenç Villalonga, encara que el "premi de tots els premis", atorgat pels participants dels primers quatre anys, el guanyà Moll en 1960 per la totalitat de la seva obra fins al moment. El 1959, Cela convidà a Moll, i aquest participà als *Col·loquis de Poesia de Formentor*.

Cela i Villalonga es freqüentaven molt al principi, amb trobades, dinars i copes. És curiosa l'observació que va fer Charo Conde, l'esposa de Cela, quan digué que Llorenç Villalonga semblava un home que era mort feia 200 anys (*"La raó i el meu dret"* de Jaume Pomar, pàg. 270). Malgrat Villalonga ja fos en un principi un lector entusiasta de *"La família de Pascual Duarte"* i de *"La Colmena"*, la relació amb Cela no arribà mai a ser amistat, pel que es desprèn de les anècdotes que conta

J.C. Llop al seu llibre *"En la Ciudad Sumergida"* (pàgs. 230-233) ni dels comentaris de la biografia de Villalonga per Pomar (pàgs. 270-275).

El 1956 coincidiren en el primer jurat dels premis Ciutat de Palma, i tornarien a coincidir en el de 1969. El 1956, Cela li va fer el pròleg a Villalonga a una autoedició en castellà de *"Bearn"*, de la que només es vengueren 163 exemplars. D'aquell pròleg, a Villalonga no li agradà gens una afirmació (*"Probablemente es judío"*) que feia una mica ingènuament Cela. Després coincidiren en altres ocasions, com per exemple en la tertúlia del Riskal, però amb un cert distanciament, sense arribar a la fòbia que Joan Bonet un dia li assignà (*"La raó i el meu dret"* de Jaume Pomar, pàg. 239).

Sembla que Cela sentia una vertadera admiració per Villalonga, però aprofitava les ocasions per "rebaixar-lo" i menysprear-lo. Així es desprèn de moltes anècdotes que conta en Jaume Pomar, especialment la de la nit de San Sebastià dels premis Ciutat de Palma. En 1958, Villalonga concursava amb la novel·la *"Desenlace en Montlleó"*. Fins al final, després de moltes votacions públiques del jurat, Villalonga no va saber que guanyava el premi, però sí que estava competint amb *"Ropa tendida"* de Cati Juan. Diuen que Cela, que era el president del jurat, li havia fet passar pena perquè sabés el perillós que era competir amb una dona en els certàmens literaris.

Dels molts estels que anaven pel seu compte, citarem aquí a dos. Un gran escriptor, **Mario Verdagué**, menorquí que va passar la seva infantesa a Palma on residí a èpoques diferents, va publicar el 1953 la magnífica obra *"La Ciudad*

desvanecida" i en 1959 *"Un verano en Mallorca"*. Verdaguer, republicà, vivia a Barcelona des de jove, escrivia a *"La Vanguardia"*, dirigia la revista *"Mundo Ibérico"* i traduïa escriptors tan importants com Goethe, Zweig i Thomas Mann, que donà a conèixer a Villalonga. Després de la guerra civil va venir a Palma on va organitzar una tertúlia al *Figaro*, un bar que estava al Born, amb en Llorenç Villalonga i altres com Joan Bonet i Gafim (*"La raó i el meu dret"* de Jaume Pomar, pàg. 210). Mario i el seu germà Joaquim eren amics dels Villalonga des de petits i de grans es trobaven freqüentment al *Círculo*. Per un altre costat, en temps de la postguerra, Verdaguer havia assessorat Moll en l'edició d'obres en castellà, provant si hi havia sort. Mario Verdaguer tornà a Barcelona i morí el 1963.

L'altre solitari era **Cristòbal Serra**, *"el ermitaño de Palma de Mallorca que sabe sonreir, y esa sonrisa le aparta de los hombres modernos"* (escrit d'Octavio Paz del 1961, emprat com a pròleg a una edició del seu llibre *"Péndulo"*). Traductor de grans poetes com Blake, enamorat dels ases, física i espiritualment, va ser un exemple pels joves interessats en la literatura rebel d'aquell temps i d'ara. Escriptor heterodox i inclassificable produeix una obra fragmentaria, vanguardista, mediterrània i rebel. En 1965 publicà *"Viaje a Cotiledonia"*, un viatge quimèric i al·legòric, en paraules del seu estudiós, Nadal Suau.

Amb aquestes línies esquemàtiques sobre una realitat que era mil vegades més rica i més complexa, podria semblar que els tres cercles literaris i els estels independents només tenien relacions internes entre una vintena de persones, tancades sobre si mateixes. Res a veure

amb la realitat. Cada una d'aquestes persones que lideraven la creació i el debat literari, tenien una gran quantitat de relacions amb personatges internacionals que visitaven Palma o als que ells visitaven. Cels amb el món llatinoamericà, era en el fons molt cosmopolita. Llorenç Villalonga, que s'havia enfrontat al catalanisme, acabà compartint protagonisme al Club Nàutic el 1967 amb Mercè Rodoreda, presentats "com els dos escriptors més universals en llengua catalana". I en Moll no parava d'eixamplar els seus intercanvis amb persones de Madrid, Hamburgo o Berlin. Palma, definitivament, estava connectada un altre cop amb el món literari universal.

Per acabar, no podem parlar de la vida cultural dels 60 sense fer menció del paper fonamental que hi exerciren les llibreries. De fet, gran part de la formació literària dels joves de Ciutat dels anys 60 i 70 es deu a les llibreries i els seus magnífics llibreters. Així ho recordà l'escriptora Rosa Planas al seu discurs d'inauguració de la Setmana del Llibre en català de 2016, on rendí homenatge a les llibreries de la seva joventut que ja no hi són però que resten en la memòria dels palmesans nascuts al voltant dels anys 40 i 50:

*"LOGOS, d'en Domingo, situada en el passatge que va dels Oms a la plaça dels Patins, que tenia darrere un quartet amb els llibres que la censura havia prohibit. Allà vaig comprar els poemes de León Felipe i Blas de Otero, també els de César Vallejo, no agradaven al règim i eren tinguts per pamflets revolucionaris. En Domingo els mostrava amb orgull i la seva gran figura era com la d'un mag que treu conills del capell. Hi havia també la llibreria **TOUS**, que ocupava un espai important al carrer de la*

Unió (...). Allà es congregava una bona collita literària i l'escriptor Toni Serra exercia de mestre de cerimònies.

També vam perdre la llibreria **BYBLOS**, primer dirigida per Josep Blanes i posteriorment per Josefina Messeguer. Allà ens reuníem els amants de les tertúlies per realitzar els Paliques de la Rotonda, dirigits pel gran Tòfol Serra en un ambient que trencava la grisor d'una societat abúlica i culturalment apàtica. Quan va començar la transformació de determinades zones de la ciutat, se'n va dur per endavant la llibreria **ERESO**, situada en un cantó del carrer de Paraires, amb el carreró del Port fangós al costat. Era molt agradable, variada i plena de llibres suggeridors. El seu aparador tenia un poder hipnòtic i sempre exhibia llibres interessants que eren un reclam per a la intel·ligència. Va ser una pèrdua dolorosa, però com en altres ocasions, ens hi acostumàrem. També va ser un glop mal de digerir la desaparició de **CAVALL VERD**, la llibreria especialitzada en poesia de la plaça d'en Coll, dirigida pel bibliòfil Rafel Jaume, home singular i de gust exquisit, a qui record perfectament, sempre interessat en els autors i en els poetes mallorquins.

[...] **LLIBRES MALLORCA**, un vertader oasi per a la producció feta en català i per autors en llengua catalana. Les antigues edicions de Costa i Llobera, de Joan Alcover, de Rosselló-Pòrcel, de Josep Pla, de Víctor Català, de Joan Sales, de Josep Carner, d'Anselm Turmeda, d'Ausiàs March o de Ramon Llull. El seu gran fons era un tresor i un descans per a tots els qui cercàvem aquell llibre descatalogat, que ja no era novetat, però que resultava d'imprescindible consulta i el valor del qual sobrevolava per damunt de les improvisades exegesis. [...] Són llibreries que ja no hi són, espais perduts que no es poden substituir, però que viuen en la

memòria dels qui vàrem ser clients i cercadors entre les seves prestatgeries. Feien part d'un món que encara no ha desaparegut i que farà part de la nostra història llibresca i sentimental. Per acabar amb aquest recompte també vull recordar la llibreria **FIOL**, que li dèiem "de lance" i que, en aquest cas ha deixat un doble buit: l'edifici esbucat del qual només queda un solar enmig del carrer dels Oms. Els qui cercàvem llibres de segona mà, teníem allà un espai de referència. Com ho va ser també la llibreria del **CALL**, regentada pel bibliògraf i editor Lleonard Muntaner. O la llibreria **RIPOLL** de llibres antics en el carrer de sant Miquel, exemple de gust i exquisidesa".

Les dones de Palma sota el franquisme

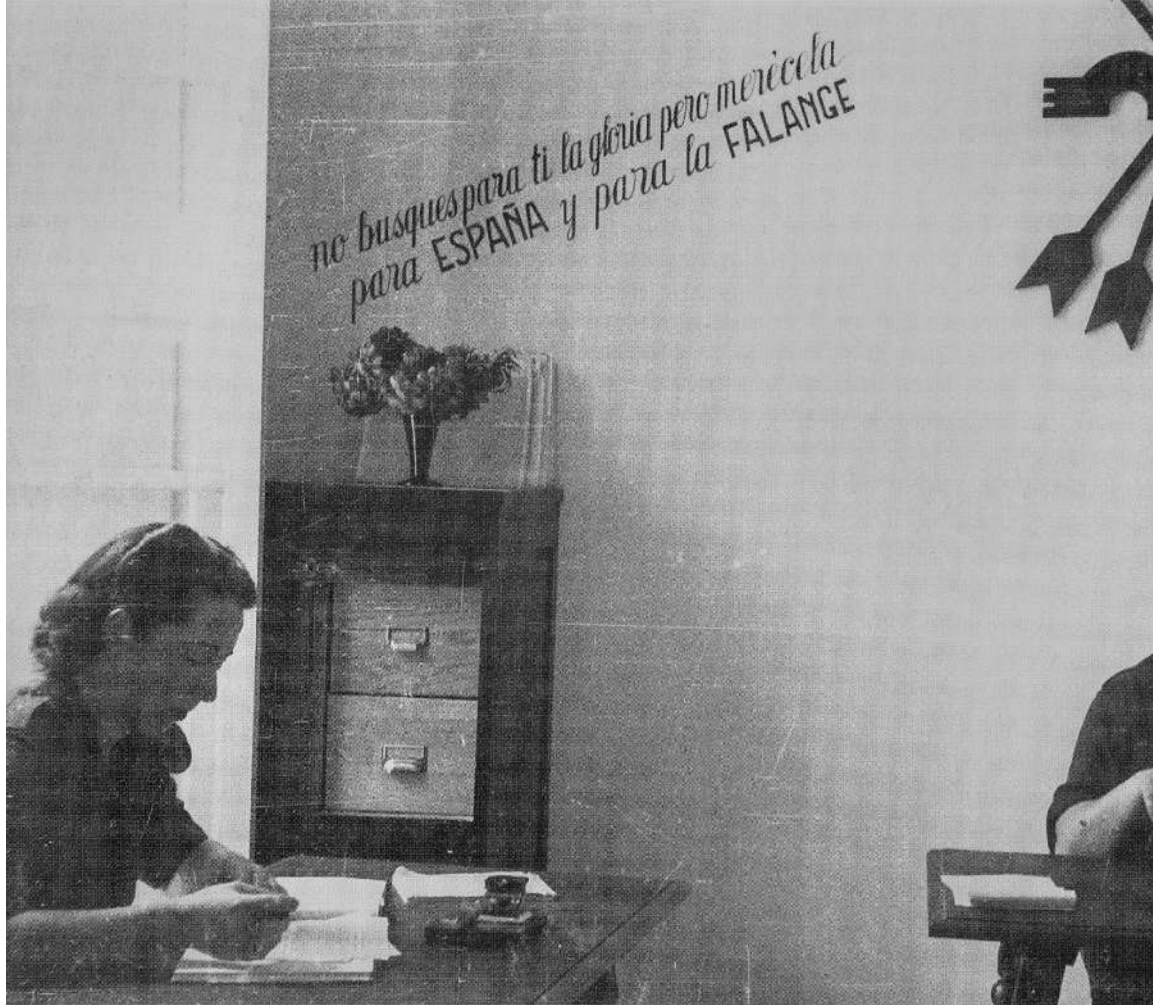
Moll de Ciutat, Caty Juan.

Les dones de Ciutat protagonitzen bona part de la vida social, però no de la política. A principis del segle XX, les dones de Palma estaven encara molt lluny de l'emancipació i la llibertat, cosa que avui en dia és un fet normalitzat. Escassíssimes dones tenien la possibilitat de gaudir d'una vida social, pública. L'accés a la cultura era gairebé nul i el fet que pogués ser independent ni tan sols es plantejava. Les poquíssimes dones que accedien a la cultura eren les que naixien en famílies burgeses o benestants."

Així començàvem un dels capítols dedicats a les dones dels anys 20, en la segona part de la nostra biografia. En els anys 40 i 50, després de la guerra civil i amb un franquisme tancat i dominant, la

situació de les dones a Palma havia empitjorat. Segurament varen ser les que s'endugueren pitjor part de la repressió franquista, contra la seva emancipació i contra les seves llibertats polítiques. Així i tot, les dones progressistes, republicanes i feministes de Palma mai es varen donar per vençudes.

Dues eren les idees dominants de la ideologia franquista que expandia per tot arreu la Secció Femenina de la Falange: en primer lloc, el paper de les dones era gestionar casa seva, cuidar-se dels infants i satisfer submisament al marit; la segona premissa era la de participar en activats socials a través de la secció femenina i l'auxili social per enfortir la Falange. La seva iniciativa política i tots els drets

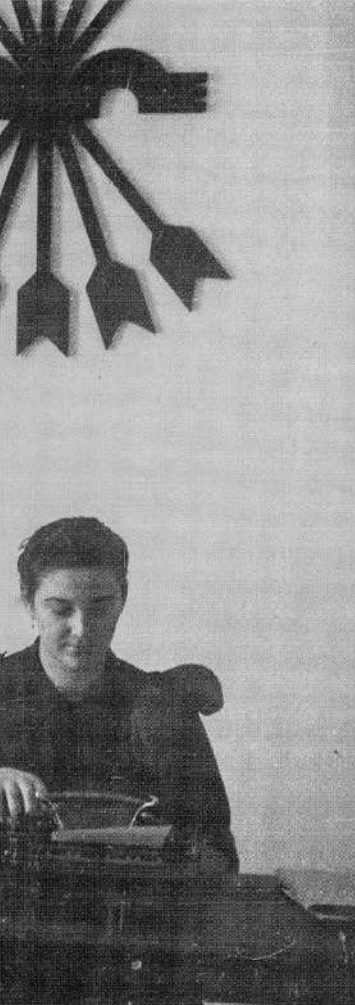

conquerits els anys anteriors, especialment els de la Segona República, havien estat eliminats i les dones varen fer un retrocés de 30 anys.

En els anys 60, quan comença el Big Bang turístic, les dones es van incorporant al món del treball, sobretot als serveis turístics i domèstics. Com ens diu Roger Martínez a l'estudi titulat *El paper de la dona durant el franquisme*: "El 1961 amb la "Ley de derechos políticos sociales y de trabajo de la mujer", s'anul·len les prohibicions com la de què la dona no pogués treballar de nit i es permet que accedeixi a moltes feines que abans li eren vetades. Es manté, però, el fet que no poguessin accedir a certes feines, com ara la de jutgessa."

Malgrat que jurídicament se li reconeixen els drets històrics, molt especialment el de la separació de béns a partir de la compilació de drets i normes que es fa el mateix any 1961, com senyala Liliana Mijancos "[...] no obstante, ambos autores afirman ser innegable que el régimen de separación de bienes ha prestado un gran servicio a la sociedad mallorquina, ya que ha permitido el pleno reconocimiento de la capacidad de obrar de la mujer casada, en contraposición con lo que pasaba, hace pocos años, en la mayoría de las regiones españolas", les dones no podien fer quasi res sense permís del seu marit.

El contacte amb el món turístic va fer canviar a poc a poc les normes de conducta, fins en aquell moment molt

Secció femenina de Falange a Palma. Font: Casa Vila.

dominades pel poder econòmic i jurídic que tenien els homes sobre les dones. La moral sexual anava canviant d'una manera irreversible pels interessos del negoci turístic. Així ens ho recorda Tomeu Canyelles: *"El primer cop que es va poder veure un biquini a les pantalles dels cinemes mallorquins fou, precisament, a una pel·lícula rodada íntegrament a l'illa: "Bahía de Palma"... De forma excepcional, la controvertida peça de bany havia superat el filtre de la censura franquista a un rodatge que tenia com a objectiu principal la promoció turística de l'illa"* (pàg. 40).

El coneixement i el contacte directe amb les condicions de les dones de països europeus, així com la imatge pública de

moltes dones famoses que venien a Palma, va ajudar a transformar lentament les relacions entre homes i dones en molt pocs anys. Aquesta transformació econòmica i social va ser aprofitada per les dones en el seu favor.

Així i tot, eren escassíssimes les dones que tenien la possibilitat de gaudir d'una vida social pública. Eren una minoria que es dedicava a la vida artística o a l'ensenyament. En el món literari ens trobam amb magnífiques escriptores que en els anys 60 comencen la seva carrera però que ja tenen una gran qualitat artística, com Maria Antònia Oliver, Antònia Vicens, Cati Juan, Maria Dolors Llorente o Margarida Magraner de Serra

(arran del seu primer llibre, *"Poemes en quatre temps"*, de 1958).

Cati Juan va iniciar-se amb la novel·la *"Ropa Tendida"*, que va competir fins al final amb Llorenç Villalonga en els premis Ciutat de Palma de 1958. A la primera novel·la li seguiren altres cinc, a més d'altres llibres sobre gastronomia, matèria en la qual es va especialitzar. Cati Juan va ser també una excel·lent pintora amb nombroses exposicions al llarg de la seva vida, tant aquí a Palma com en altres indrets del món. El 2007 va rebre el Premi Ramon Llull de la mà del nostre Govern.

També en aquells anys sorgiren dues escriptores que han tengut una llarga carrera professional d'èxit. Algunes foren premis Ciutat de Palma, com Maria Dolors Llorente el 1963 amb l'obra *"La casa Desmur"*, d'influència villalonguiana. O també Antònia Vicens, que fou el 1981 Premi Ciutat de Palma de novel·la amb *"Quilòmetres de tul per a un petit cadàver"*. Vicens ja havia obtingut el premi Sant Jordi el 67 i obtindria el premi nacional de poesia recentment, el 2018. Maria Antònia Oliver va presentar amb 23 anys la seva primera novel·la, *"Cròniques d'un mig estiu"*. Nascuda a Manacor, va tenir un mestre en Llorenç Villalonga, que veia com la seva crítica a tot el nou món que creava el fenomen turístic de masses tenia els seus seguidors.

Dins el món de la cultura cal esmentar també a Aina Moll, que va començar la seva professió de filòloga de la mà del seu pare, Francesc de Borja Moll, en el treball del Diccionari. De seguida va iniciar la seva pròpia carrera en el món de la política lingüística, tan important ja en el temps de la democràcia. També fou

important l'activitat cultural d'Encarnació Viñas, sobretot pel que fa a la implantació del català a l'ensenyament a través del teatre i en tasques de suport a l'Obra Cultural Balear (especialment quan el seu marit, Josep M. Llompart, en va ser president).

La primera gran escultura que es veu quan entrem a Palma per l'autovia de Llevant és un homenatge de la ciutat a Costa i Llobera. Una escultura d'uns quatre metres d'alçada que representa Nuredduna, el conegut personatge d'un poema de Costa. L'escultura és de Remigia Caubet, una dona important en el món de la cultura dels anys 60 i 70.

Dues dones dominaren l'escena teatral en dos moments diferents de la història de la ciutat. Una va ser Cristina Valls, la dama del teatre mallorquí. La seva popularitat arribà a ser molt extensa al capdavant de la companyia Artis on va aprendre a actuar Xesc Forteza i molts altres actors. El desembre de 1971 el Ple Municipal li atorgà la Medalla de Plata de la Ciutat per la seva trajectòria artística.

L'altra actriu popular d'aquells anys va ser Margalida Llobera Llompart, més coneguda per Marga Luz, que abans de començar a fer feina en el teatre amb Xesc Forteza, actuaria a la sala Tito's i seria Miss Balears, el 1961. El 1966 començarà una llarga trajectòria com a cantant amb Els Valldemossa. Després de la seva mort, l'Ajuntament de Palma posà el seu nom a un carrer de Ciutat.

Maruja Nicolau el 1962 es farà popular, ja que serà nomenada Miss Europa i rebuda per la Ciutat com una heroïna a la plaça de Cort, a un acte emotiu que representava en certa manera l'orgull de moltes dones de ciutat. Casada amb

Martí Mora, el porter del R.C.D. Mallorca, formaran una parella molt popular, present en moltes activitats solidàries de la ciutat, recavant una gran estima de molta gent.

Hi ha moltes altres dones de ciutat que en aquells anys 60 tenien una forta personalitat i, pels seus propis mèrits, una gran influència sobre altres persones o personatges, com el cas de Pilar Juncosa, suport imprescindible de la feina de Joan Miró; o com Leonor March, que va seguir moltes accions benèfiques que havia posat en marxa el seu marit Bartomeu March Servera; Maria Plaza, la mare d'Andreu Crespí, farmacèutica de la Calatrava, molt reconeguda per la seva feina social; Margalida Barceló, propietària de l'Hotel Albatros, empresària turística que va tenir una especial dedicació a recolzar les poques dones empresàries del seu temps.

Cal esmentar en la feina ja més política a Malena Juan Marqués, pionera en el

suport als sindicats i a les dones treballadores d'hostaleria en els inicis del turisme. Ella, amb Maria Bonnín, varen fundar l'entitat "Mar 6" per formar a les dones que s'incorporaven a l'hostaleria i defensar els seus drets, com a la famosa vaga de l'Hotel Bellver el 1974, per la que va ser expulsada de la seva feina juntament amb Carmen Écija.

També hem de fer una referència especial a Francisca Bosch Bauzà, ja que va ser Secretària general del PCE a les Illes Balears, una cosa bastant excepcional en l'Espanya d'aquell temps i en el camp de la política partidista, en un moment en què el PCE era el partit més fort i el més compromès en la lluita antifranquista a Balears.

Les primeres crítiques al turisme

Fragment de la presentació del logo de Fomento del Turismo de Mallorca.

El Big Bang turístic anava a tota marxa als inicis dels anys 70. S'expandia a tota la costa de la Badia de Palma, des de Calvià fins a S'Arenal de Llucmajor i a altres llocs de l'illa. Foment del Turisme seguia la seva frenètica activitat en un seguit de fronts socials i institucionals de tota mena: impulsava les assemblees nacionals del turisme; inaugurava el Palau de la Premsa amb el nom de Miquel dels Sants Oliver; festejava la inauguració de l'Auditorium amb la participació de Von Karajan; fomentava una plataforma amb el Governador per posar en marxa la Universitat de Mallorca; donava suport a l'Escola de Turisme ubicada a l'Estudi General i a la nova Escola de Turisme del Mediterrani dels jesuïtes; demanava a l'Ajuntament que fes Joan Miró fill il·lustre (1969); s'oposava a què CAMPSA fes un moll a la desembocadura del torrent Gros; impulsava el Parc Nacional marítim-terrestre de l'arxipèlag de Cabrera amb la implicació de Félix Rodríguez de la Fuente, i desenvolupava

una quantitat enorme d'iniciatives de promoció a través de cartells, documentals, cinema o fires, inclòs amb el suport de Joan Miró.

Cartell de Joan Miró sobre Mallorca. 1973

Durant els finals dels anys 60 i els primers 70, es començà a veure els riscos de la indústria turística que tan alegrement s'havia anat creant. El 1973-74, la crisi del petroli, deguda a la guerra del Yom Kippur entre israelites i àrabs, va disparar el preu del combustible que va repercutir a tot el sector del transport i acabà afectant al turisme i a la construcció. La situació de crisi va fer emergir i veure amb nitidesa tres problemes que seran recurrents fins avui: el consum il·limitat per la indústria turística de patrimoni natural i arquitectònic; la ràpida transformació cap a la pèrdua progressiva de la identitat social i lingüística dels mallorquins; i les nefastes condicions laborals de la majoria dels treballadors de l'hoteleria, tant si són residents d'aquí com dels que vénen de fora.

Aquests i altres fenòmens de crítica al turisme que s'estava consolidant, tenien un reflex i una expansió a través de la literatura que els narradors i escriptors mallorquins publicaven. Llorenç Villalonga a la seva obra *Les Fures* de 1968, expressa la crisi de la societat agrària amb la fugida del camp mallorquí cap a Palma i la costa, per fer feina en el turisme, posant en boca d'un pagès que accepta la perversió d'un jove del poble que fa de "gigolò": *"En Joanet, parlant com parla l'anglès i el francès, el col·locaríem a un hotel i guanyaria en quinze dies lo que tu no guanyes en un any"* (pàg. 68). Més tard, a la seva novel·la de 1974 *"Andrea Victrix"*, Mallorca s'haurà convertit a l'any 2050 en Turclub, un club turístic on els líders són persones andrògines la missió dels quals és fer feliços als visitants.

Semblant temàtica tracta la novel·la guanyadora del premi Ciutat de Palma de 1968, *Els Carnissers* de Guillem Frontera, de gran popularitat en el seu temps. Frontera exposa a través de dos dels seus

personatges, en Miquel i na Coloma, la transformació tan important que suposa l'èxit en els negocis turístics, permetent que aquest matrimoni compri la possessió on havien fet feina de joves (pàg. 118).

En la narració de *Cartes a Michael* de Janer Manila, el seu protagonista fa feina de cambrer en un hotel de Cas Català, on coneix un altre món de valors molt diferents dels de la seva família del barri de Sa Gerreria de Ciutat. Descobreix la seva sexualitat a través d'una relació homosexual amb un turista europeu professor de filosofia, però també té una relació amb una dona turista més gran (a canvi de favors econòmics) que la seva família sí tolera.

Una altra novel·la d'aquest tema, molt popular per la seva càrrega de transgressió de la moral de l'època, va ser *Adolescent de Sal* de Biel Mesquida. Per Pilar Arnau, *"Mesquida ataca el tradicionalisme, la religiositat conservadora i la hipocresia moral mitjançant la figura de la mare, la sobrevaloració del poder dels diners, l'especulació turística i l'explotació dels treballadors de l'hoteleria a través de la figura paternal"*.

Aquestes són algunes mostres de les moltes obres literàries, novel·la o poesia, que es refereixen al trasbals social i cultural que el turisme creava en una societat tradicional, conservadora i encara molt arrelada a la cultura agrària. La majoria d'aquests escriptors eren de la part forana i, per tant, veien un contrast més gran del que podien veure altres com Villalonga, encara que aquest era més radical, ja que la seva crítica era a tot el nou món que apareixia.

Aquestes expressions literàries també anaven acompanyades de crítiques periodístiques a la situació desbocada de les noves urbanitzacions, com per exemple l'editorial del *Diario de Mallorca*, en el setembre de 1971. El DM estava

dirigit en aquells anys per Gaspar Reynés Quintana, fill de l'arquitecte Guillem Reynés i molt proper a l'Obra Cultural Balear. Destacam un fragment d'aquella editorial: *"El tema está en la calle. Comentarios, cartas a la prensa, opiniones de expertos y de profanos, dan fe de que se está haciendo mayoritaria la convicción de que estamos destruyendo progresivamente Mallorca"*.

Però la crítica i la defensa d'altres maneres i altres propostes d'actuació no eren només literàries. El 1972 començà la lluita per protegir l'illa de Cabrera. Així ho explicava en Joan Mayol: *"Aconseguírem dur a Cabrera en Rodríguez de la Fuente, que es va sumar a la causa amb entusiasme. Cabrera va sortir de l'oblit i*

l'opció de la protecció es va plantejar públicament, després d'alguns anys de feina. Es va crear el GOB, que mantingué amb fermesa la bandera de la protecció de l'illa com una de les més clares prioritats."

Es va crear la Comissió de la Conservació de Cabrera ideada i impulsada per Esteve Bardolet amb l'ajuda de Félix Rodríguez de la Fuente, que en aquells anys tenia un prestigi enorme com a conservacionista i una gran influència dins el govern espanyol. La Comissió s'instal·là a la seu del Foment del Turisme gràcies a l'empenta d'Esteve Bardolet i el suport de tota la Junta presidida per Antoni Garau, interessada en contrarestar la mala imatge pública de la urbanització excessiva de Mallorca.

Malgrat la seva defensa del Parc de Cabrera, Foment de Turisme va continuar amb campanyes agressives de la promoció turística de Mallorca, com la que veiem en aquesta imatge:

Un any més tard, a finals de l'any 1973, un grup d'aficionats a l'ornitologia, que havien coincidit en un recompte de voltors, decidiren crear una associació per a l'estudi i conservació de les aus. Així, l'1 de desembre, al primer pis per sobre de Can Frasquet, propietat d'en Pep Casasayas, sis d'ells signaven l'acta fundacional del "Grupo de Ornitología Balear". Difícilment podien imaginar la transcendència que tindria la seva iniciativa al llarg dels següents 40 anys. Seria l'entitat líder de la crítica als

excessos del turisme i a l'ús dels recursos naturals pel creixement il·limitat del turisme a Mallorca. Tornam a escoltar a Joan Mayol, fundador del GOB: "El GOB naixia amb tres objectius: investigar sobre les aus de les Balears i els seus hàbitats, divulgar aquests coneixements i protegir la naturalesa. Aquestes varen ser les tres potes de l'Associació, que es complementen i s'equilibren entre elles" (pàg. 31 del llibre "El naixement del GOB. Un record personal").

Una altra de les lluites ciutadanes importants es va donar a Palma, abans de la mort d'en Franco, arran de la intenció per part de l'Ajuntament de crear a baix de la Seu, a l'esplanada de 90.000 m2 guanyada a la mar per mor de l'autopista que es construïa, un aparcament d'autocars i cotxes per facilitar l'arribada de turistes a la ciutat. Hem de tenir en compte que no hi havia partits polítics legalitzats i que no s'esperava una transició imminent.

El lema de la lluita era "Parc SÍ, Pàrquing NO", impulsada per entitats veïnals i ciutadans d'una manera espontània i una mica caòtica. Aquest lema va estar complementat amb un altre una mica més dur: "Batle porc, volem parc", que apareixia en pintades per la ciutat. Es varen fer manifestacions i es varen recollir més de quatre-mil firmes dels veïns. Finalment, l'aparcament no es va dur a terme i es va fer el Parc de la Mar amb un jurat que presidiria Sert, com explicarem més endavant a un altre capítol ja de la quarta part de la nostra Biografia.

Vistes del l'entorn de la Seu abans que es fes el Parc de la Mar..

Fons Sebastià Mulet.

En aquells darrers anys de franquisme que vivia Palma es podien donar situacions completament oposades en la concepció de la ciutat. Mentre esclatava la lluita contra el pàrquing baix la Seu, s'acabava de construir un edifici d'habitatges per militars, enorme, damunt el Baluard del Príncep, totalment contrari a les normes de Patrimoni. L'edifici va ser dissenyat per l'arquitecte Juan Castañón de Mena el 1966. Castañón seria Ministre de l'Exèrcit poc després, entre el 1969 i el 1973, anys en que era executat el projecte. L'edifici seria finalment demolit l'any 2014.

Vista del Baluard des Príncep amb els antics blocs d'edificis per militars. Font: Sebasità Mulet.

Una altra de les lluites ciutadanes importants es va donar a Palma, abans de la mort d'en Franco, arran de la intenció per part de l'Ajuntament de crear a baix de la Seu, a l'esplanada de 90.000 m² guanyada a la mar per mor de l'autopista que es construïa, un aparcament d'autocars i cotxes per facilitar l'arribada de turistes a la ciutat. Hem de tenir en compte que no hi havia partits polítics legalitzats i que no s'esperava una transició imminent.

El lema de la lluita era "Parc Sí, Pàrquing NO", impulsada per persones vinculades a partits (com Antoni Tarabini), entitats veïnals i ciutadans d'una manera espontània i una mica caòtica. Aquest lema va estar complementat amb un altre una mica més dur: "Batle porc, volem parc", que apareixia en pintades per la ciutat. Es varen fer manifestacions i es varen recollir més de quatre-mil firmes dels veïns. Finalment, l'aparcament no es va dur a terme i es va fer el Parc de la

Mar amb un jurat que presidiria Sert, com explicarem més endavant a un altre capítol ja de la quarta part de la nostra Biografia.

Pel que fa a les lluites obreres en el sector turístic, foren poques, aïllades i descoordinades de la resta de lluites a la península. Sobre això, ens diu Josep García a la seva tesi doctoral: *"En comparación con lo que estaba sucediendo en la mayoría de grandes ciudades de España, la conflictividad en Mallorca era ínfima. Ni la creación de cada vez más organizaciones de oposición antifranquista ni la mayor estructuración de las CCOO, ni tampoco la coordinación de la oposición en organismos unitarios, había conseguido aumentar la conflictividad laboral y política en la isla."*

Les lluites foren impulsades per una minoria del partit Comunista d'Espanya i per religiosos que feien feina a l'hoteleria, com Jaume Santandreu, Carmel Bonnin, Maria Bonnin, Maena Joan, Antoni Tarabini, Paco Obrador i Sinfo García. Molts d'ells ocuparan càrrecs importants en el futur.

Hem de mencionar una reacció minoritària, però potent, del gremi d'arquitectes, sensibilitzats pels abusos quotidians. Com a antecessors, cal esmentar Gabriel Alomar i Josep Ferragut, i com a nucli actiu Antoni Alomar, Damià Sunyer, Manuel Cabellos, Joana Roca, Carlos García-Delgado, Jaume Carbonero i Tomàs Fortuny, ja que la seva feina a l'oficina d'informació urbanística del Col·legi d'Arquitectes va ajudar a evitar o limitar alguns dels impactes més grans.

Entre tots, cal destacar a Josep Ferragut, un gran arquitecte, autor entre moltes obres del polèmic edifici de Gesa i de

l'església de la Porciúncula. Andreu Manresa el descrivia així a un article en El País el 2015: *"Burgués, culto, enriquecido, solitario y ensimismado, ha sido encumbrado en un buen libro, 'José Ferragut. El arquitecto', de su sobrino José Ferragut, la hija de éste, la periodista Mar Ferragut y el analista Jaime J. Ferrer Forés. Es un almacén de información, seleccionada, que explica al singular autor, católico, exigente, raro, con prontos, exmilitar, moderno y clásico. Fue testigo y coautor crítico del boom urbanístico en la costa y del Ensanche de Palma. Vivió la expansión hotelera, una mina de oro"*.

La seva mort el 1958, a 56 anys, mai va ser aclarida, com s'explica al blog creat per la seva família: *"El valor de su legado profesional quedó empañado durante muchos años por su muerte prematura y trágica, ya que fue asesinado cuando tenía 56 años; un suceso que causó un gran impacto en la Mallorca de la época y que dio suerte a toda clase de rumores, creándose una leyenda de misterio (el asesinato nunca fue resuelto) que provocó que su importante labor como arquitecto quedara en un segundo plano"*.

L'oposició franquista a Ciutat

Francisca Bosch Bauzá. Secretària General del PCE a les Illes Balears. Foto cedida per Pep Vilchez..

El 1968, esclatà a França, i després a tota Europa, una revolució cultural coneguda com la del "Maig del 68". Era l'enfrontament d'una generació de joves, fills dels qui varen viure la guerra europea, contra la generació dels seus pares i les seves institucions. Era una lluita contra la societat patriarcal. Alguns eslògans d'aquell Maig podrien estar vigents avui: "*¡Viva la comunicación! ¡Abajo la telecomunicación!*", "*Pensar juntos, no. Empujar juntos, sí.*", "*Decreto el estado de felicidad permanente*", "*Cambiar la vida. Transformar la sociedad*"... i molts altres.

Políticament Europa anava canviant de manera accelerada en un ambient de creixement econòmic important i de fe en la Unió Europea. Irlanda, Dinamarca i Regne Unit entraven a la Comunitat. La democràcia era el sistema polític majoritari i només Espanya i Portugal

restaven en mans de dictadors. Salazar, a Portugal, cauria el 1974 amb la famosa revolució dels clavells vermells, un gran incentiu a l'oposició franquista.

La situació general espanyola era encara de creixement econòmic, dins el cicle expansiu conegut pel "miracle econòmic espanyol" del 1959 al 1973, any en el qual vàrem entrar en la crisi internacional. L'any 1974 l'agricultura representava el 10% del PIB, la indústria el 40% i el sector de serveis el 50%. El nombre de turistes a Espanya era de trenta-quatre milions i a Mallorca de tres milions. El creixement de la població de 1960 a 1975 va ser el més gran de tota la història d'Espanya. La meitat de la població ja vivia en ciutats. Els pocs conflictes laborals dels inicis dels 60 en la mineria varen passar als 1.600 el 1970.

Els líders principals del sindicat il·legal i majoritari, CCOO, varen ser detinguts i jutjats pel nefast i famós Tribunal de l'Ordre Públic (TOP) el 1972 en el famós procés "1001". Marcelino Camacho, el líder de CCOO detingut, quan va sortir de la presó el 1973 després de l'atac de la dictadura contra el sindicalisme, declarava: *"ni nos domaron, ni nos doblegaron, ni nos van a domesticar"*.

La crisi econòmica que ja era evident, així com altres aspectes essencials com l'evolució de l'Església cap a la democràcia, l'augment dels joves estudiants i l'aparició d'ETA, feien un escenari molt difícil per la pervivència del règim franquista. Políticament la successió estava en marxa. El 1969, quan Franco tenia 77 anys i veia minvades les seves facultats físiques, el príncep Joan Carles va acceptar la proposta de ser nominat rei per succeir a Franco, dins una "monarquia franquista", *"para que todo quede atado y bien atado"*.

Més endavant, el desembre de l'any 1973, un atemptat espectacular va acabar amb la vida de Carrero Blanco quan concentrava tot el poder i presidia la tasca del govern. Aquest fet va accelerar la descomposició del règim i, amb la màxima de *"morir matando"*, es va afusellar a Puig Antich, el 1974, i el setembre de 1975 a tres membres del FRAP i dos d'ETA politicomilitar (pàg 155, Moradiellos).

Segons ens relata l'estudi de cronologia del CEDOC el 14 de novembre de 1975: *"Davant les protestes internacionals per l'execució de cinc activistes del FRAP i ETA, i que la Comunitat Econòmica Europea trenqués relacions amb Espanya per aquest motiu, dos milers d'eivissencs es reuniren davant la Delegació Insular del Govern per*

expressar la seva lleialtat al règim. Carlos de Meer pronuncià unes paraules que donaren la volta al món: «que se metan el mercado común donde les quepa»".

Palma tenia la seva particular història del cop d'estat franquista que no podem oblidar. Des del principi, els seus principals càrrecs polítics d'esquerres, amb el batle al capdavant, varen ser detinguts i després afusellats. També va passar a Sevilla, Salamanca, Córdoba i altres ciutats. La majoria de ciutadans de Palma hem sabut ja de grans el que els hi va passar a Emili Darder, Alexandre Jaume, Jaume Garcies, Jaume Rabassa, Ignasi Ferretjans, Aurora Picornell, Andreu Crespi, Matilde Landa, Ateu Martí i tants altres. Els varen matar o torturar d'una manera tan cruel, a sang freda i de forma espectacular, per fer por als familiars i amics, així com als milers de ciutadans que simpatitzaven amb ells. Els que sobrevisqueren entraren en estat de xoc i de pànic, fins que a poc a poc varen anar refent les seves vides.

En una part del discurs que va fer Franco el 18 de juliol de 1953, per justificar la guerra civil, va reconèixer implícitament els assassinats: *"Fue la lucha de España contra la anti-España. La del bien con el mal. Teníamos que mutilar nuestro cuerpo, podar aquellas ramas podridas y carcomidas, del viejo tronco español, extirpar el cáncer que nos corroía; dejar sobre el área de España lo español, lo que era nuestro, lo que no había venido del otro lado de las fronteras para constituir la ruina física y moral de la nación"* (pàg. 229 Moradiellos).

A molts ciutadans de Palma els varen "mutilar del cos social" perquè les seves idees eren un "càncer". Idees d'igualtat social, de justícia, de progrés... Idees que

ara són normals, però durant els primers anys 70 eren només una minoria aquells que parlaven obertament de democràcia, drets socials i lingüístics. La memòria d'una lluita antifranquista s'havia esborrat per complet, com ens mostren les entrevistes fetes per David Ginard a antics combatents (Tom 3, pàg. 367).

Així i tot, hi havia una certa vida clandestina entre petits partits polítics, moviments estudiantils, socials i sindicalistes a Palma, motivats pel que passava a Europa, que tingueren una certa influència en la crisi oberta de la dictadura que ja es deixava veure a principis dels anys 70.

A Palma no hi havia universitat, només dos cursos de filologia i filosofia a l'Estudi General Lul·lià, que després varen passar, el 1972, a Son Malferit. La facultat de Ciències es va traslladar al que havia estat el convent dels missioners a la carretera de Valldemossa, lloc on després es desenvoluparà l'actual campus. La indústria tradicional anava minvant. Per tant, les lluites, encara molt tímides, es donaven en el si de l'hoteleria i en moviments socials crítics amb el model turístic de masses que s'estava generant, com hem vist en capítols anteriors. *"Únicament després del boom turístic començaren a aparèixer les primeres reivindicacions obreres tant a l'hoteleria com a la construcció"* (Antoni Tarabini a *L'Oposició socialista a la Transició*, pàg. 60).

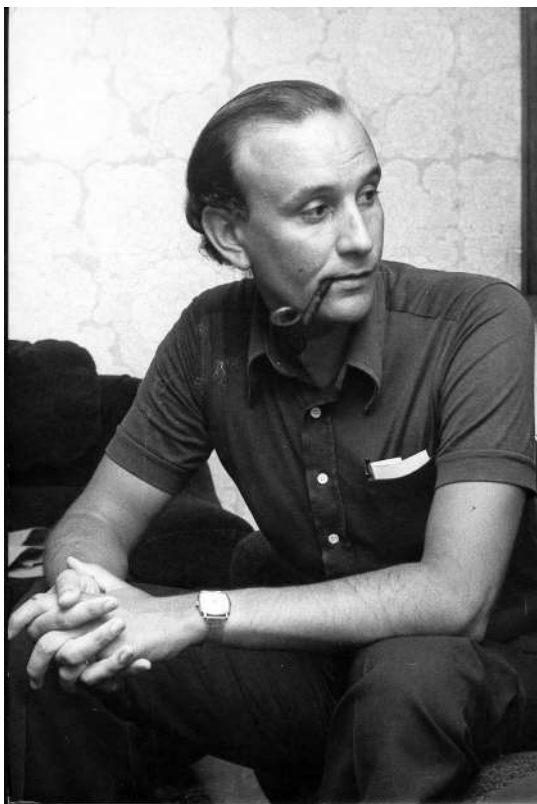
La dinàmica política opositora al franquisme era minoritària i els més actius eren partits que poca gent coneixia (excepte el Partit Comunista, amb Francisca Bosch al capdavant). Durant aquells anys, les divisions internes i les reorganitzacions d'aquests partits eren constants. A alguns d'ells els detingueren

o empresonaren per la seva activitat clandestina als seus partits, com Antoni Tarabini, Miquel Lopez Crespí, Isidre Forteza, Ramon Molina, Josep Capó i Jaume Obrador, recordats en una entrevista molt il·lustrativa apareguda a l'Última Hora el 2011.

El PSOE i els partits republicans havien estat completament desmantellats i fins al 1974 no es tornaria a restablir la Federació Socialista Balear de la mà d'Emilio Alonso i Felix Pons, encara que –curiosament– cada un anava pel seu compte fins que es varen conèixer i integrar. En aquells anys eren uns cent militants, la majoria de Palma (pàg. 17 del llibre *L'oposició franquista a les Illes*).

Antoni Tarabini ens explica com va començar a militar en un partit polític: *"Primer en Bandera Roja i més tard en el Partit Comunista, que era l'únic partit organitzat perquè, la veritat, el PSOE no existia per enlloc. No va ser fins al 1974 que aparegueren els socialistes. Record que en una reunió il·legal es presentaren dos que deien representar el PSOE i cap dels dos no es coneixia"*.

El PCE estava dirigit en aquells moments per na Francisca Bosch que havia substituït al dirigent històric Guillem Gayà. Catalina Moragues i Pep Valero formaven part de la direcció. Tenia una forta implantació a Palma i a alguns pobles. El novembre del 1974 un grup ample de professionals, professors, periodistes, escriptors, artistes, etc., varen sortir del partit per formar el Partit Socialista de les Illes (PSI) amb Antoni Tarabini, Celestí Alomar, Paco Obrador, Jesús Pérez, Josep del Hoyo i Sebastià Serra al capdavant (pàg. 49, *L'oposició antifranquista a les Illes*).

Emilio Alonso Sarmiento.

El PSOE es va començar a restablir a partir d'un petit grup de persones, al voltant d'Emilio Alonso i la seva dona Marita Frau, com recorda Ramón Aguiló, que després seria batle de Palma: *"Molts de vespres, Marita Frau ens convidava a sopar perquè veia que ens quedaríem discutint fins passada la mitjanit. Érem Emilio Alonso, Pere Bordoy, Biel Sevilla, que ara milita a Esquerra Unida, Angel Saiz, Miquel Pasqual i jo. Felix Pons es va incorporar més tard i era el que passava ordre a les reunions."* (pàg. 59, Entrevista a Ramon Aguiló per Gina Garcias).

També s'ha de recordar la formació, el 1974, de la Junta Democràtica de Mallorca, impulsada pel PCE, que va veure com alguns dels seus líders eren detinguts a Lluç per reivindicar la

democràcia, l'amnistia i l'autonomia, com a altres llocs de l'Estat.

Altres persones del món de la cultura com Antoni Serrà i Josep Mª Llompart formaven part d'altres partits minoritaris i plataformes. També es donaven fenòmens interessants i curiosos com les accions d'agitació cultural contra la manca de llibertat de la dictadura, com la feina que varen fer el Grup Criada 74: *"Estàvem contra el sistema, contra la manera de fer les coses, tant culturalment com políticament, però no érem partidaris de cap grup específic. Ho fèiem perquè creïem que ho havíem de fer"*, afirma Vicenç Torres. *"Era una crítica contra el sistema en general"*, afegeix Àngel Muerza. Ambdós són testimonis vius dels líders d'un grup de guerrilla artística que operà

a Mallorca entre els anys 1974 i 1978. Aquest grup va escenificar una Comissaria franquista en una exposició que es va fer al Col·legi d'Arquitectes.

Ja en el Gener del 1975 es va constituir el Grup Tramuntana amb vocació de promoure el diàleg democràtic entre diferents posicions polítiques, impulsat per persones rellevants de tots els partits democràtics, com ens conta Miquel Alenyar en el seu blog: *"Es constitueix el 1975 a Palma com a marc de trobada i diàleg de tots els partits polítics democràtics actius aleshores en la clandestinitat, inclòs el Partit Comunista. Convoca la primera reunió i hi intervé com a coordinador l'industrial Ramon Esteban Fabra"*. Té molt d'interès el que precisament que fos un empresari rellevant, president d'ASIMA, que convoqués la reunió. Sobretot quan veiem els participants: Fèlix Pons, Francesc Albertí, Francesc Garí, Josep Melià, Antoni Alemany, Emili Alonso, Antoni Tarabini-Castellani, Celestí Alomar, Francisca Bosch, Ferran Porto, Lluís Matas, Carlos Usúa, Miquel Rosselló del Rosal i Pere Joan Morey.

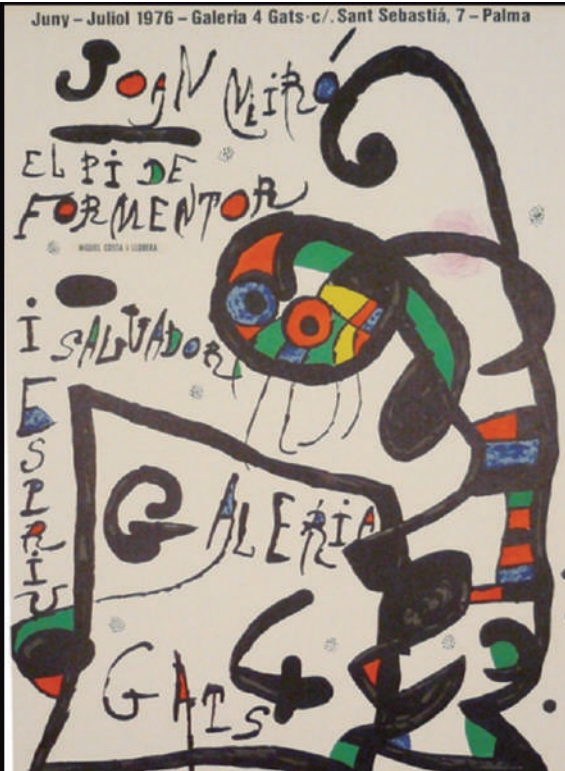
Així, l'oposició de Palma als darrers anys del franquisme va ser una oposició minoritària, fragmentada i clandestina, que actuava en col·laboració amb els sindicats de CCOO i grups de base cristians vinculats a l'hoteleria que havien guanyat unes eleccions al sindicat vertical, a més d'algunes persones dels moviments socials i veïnals.

Un informe del mes d'abril de 1974 del Govern Civil sobre la situació política a les Balears conclou amb l'existència de tranquil·litat general, encara que més de 500 estudiants i obrers es manifestaven a Palma contra el procés 1001 convocats per CCOO. A l'altre costat, el franquisme de Ciutat, que sentia que el final era a prop, amb unes 2000 persones es manifestaven i organitzaven amb caravanes automobilístiques.

Després de la mort de Franco sorgirien a la llum moltes d'aquestes organitzacions polítiques i altres desapareixerien. Els que quedaren a poc a poc s'estructurarien en partits forts i es presentarien a les primeres eleccions generals de 1977. Però aquesta ja és una altra història que contarem a la quarta part de la Biografia de Palma.

Palma just abans de la mort de Franco

Il·lustració de Joan Miró per a la Galeria 4 Gats.

Pels ciutadans de Palma que varen viure la guerra i la postguerra, la situació que vivia la ciutat el 1975 era impensable. Després de 35 anys, els joves de Palma que havien viscut la postguerra tenien entre 60 i 70 anys. Del malson havien passat a una situació econòmica esperançadora a causa del fenomen del turisme;; igual que en l'àmbit polític, donada la greu malaltia i posterior mort del dictador. Els fills dels homes i dones que havien patit la guerra civil ara tenien entre 20 i 30 anys i estaven bolcats a canviar les coses. Encara que no havia acabat la dictadura, es veia venir el seu final. Lluís Llach el 1970 a l'Auditorium recentment inaugurat, cantava: *"Vull aquell vaixell que, segur i valent, trenca les tempestes i se'n va al ponent i no té por als vespres ni al llampec roent. Així serà el teu, així serà el meu."*

El cop d'estat del juliol del 36 quedaria com una gran ferida, mal tancada encara avui, que rediviu quan la toquen malament. Ho sabríem més endavant quan les llibertats varen ser més solides. Ara, abans de la transició política, tothom volia mirar el futur. El règim del terror no s'oblidava però, per a aquells que no estaven a la presó o no havien patit directament els cops del règim dictatorial, es deixava dins el calaix d'una memòria semi destruïda. Els vençuts de la guerra del 36 s'estaven recuperant i tenien optimisme pensant que les llibertats polítiques podien ser recuperades i així poder fer un país millor. A la nostra terra hi va haver alguns actes esperançadors a l'hora de recuperar la dignitat de la nostra llengua i cultura amb el reconeixement de la persona de D. Francesc de B. Moll, que seria nomenat el 1975 *Doctor honoris causa* per la Universitat de Barcelona.

Però els vencedors continuaven dominant les institucions, encara que ja veien com el seu món s'acabava i temien que la conquesta de les llibertats que vendria els hi demanés contes. El 23 de novembre de 1974 el Delegat Sindical, Francisco Payá Agustí, va demanar al batle de Palma, Javier de la Rosa, que l'edifici de la Casa del Poble s'enderroqués perquè estava en males condicions, el que resultava del tot inexacte com demostra la fotografia de l'edifici per aquells anys.

Fotografia de la façana del carrer Reina María Cristina poc abans de la seva demolició. Col·lecció Can Verga.

No havien passat ni dos mesos, el 9 de gener de 1975, cinquanta-un anys després de la seva inauguració, es va enderrocar la Casa del Poble que March havia donat a la Federació de Societats Obreres de Palma per fer accions sindicals i culturals. S'havia enderrocat com a política de "terra cremada", segurament per prevenir un retorn de l'edifici al moviment obrer lliure.

La ciutat havia crescut molt durant aquests quaranta anys, com també ho havien fet les ciutats espanyoles dinàmiques i costaneres. La ciutat antiga s'havia abandonat bastant però també s'havien fet algunes intervencions importants com la de Jaume III o la protecció de les murades. La lluita pel Parc de la Mar veuria els seus fruits més endavant, però la manifestació, per la qual diverses entitats socials havien

demanat permís, va ser denegada pel Governador Civil. Era l'estiu del 1975, essent també batle Javier de la Rosa. Això demostrava que la ciutat estava viva i que hi havia persones com Antoni Tarabini que s'arriscaven pel bé comú pagant amb la presó. També ell, més tard, recolliria els fruits d'una vida dedicada a millorar la seva Ciutat.

Una altra mostra de l'abandonament de la ciutat antiga i de les reformes que havia proposat Alomar els anys 40, era la degradació dels barris més antics i populars com el del Puig de Sant Pere. El 18 de juliol de 1975 es varen esbucar dos edificis del carrer de la Pólvora i moriren una dona i tres nines. De la Rosa va haver d'encarar el problema per eliminar 37 habitatges ruïnosos, cercar alternativa als seus habitants i posar en marxa un procés de rehabilitació del barri. Aquest procés no s'iniciaria fins a molt més tard amb el primer Ajuntament democràtic, essent batle Ramon Aguiló.

Les idees de reforma interior d'Alomar es varen anar millorant, estancant o pervertint, com la de la Plaça Major, on l'especulació econòmica va fer brotar un aparcament subterrani destrossant la plaça que teníem i que era un lloc de trobada estimat pels ciutadans. Per un altre costat, si bé cal dir que el barri de Jaume III s'havia consolidat i era també un lloc ciutadà estimat, la Riera continuava abandonada pels seus propietaris: el Ministeri de l'Exèrcit.

Des del **Big Bang turístic** cresqueren les barriades d'una manera lletja i desordenada, per donar cabuda als milers d'immigrants espanyols que es necessitaven com mà d'obra per l'hostaleria i la construcció, així com ho feien a S'Arenal amb dotzenes de nous

edificis de molts pisos, mesclant ús residencial amb ús turístic. Tot això malgrat haver-se aprovat el Pla Ribas Piera el 1973, el que demostrava les carències d'una planificació autocràtica enfora dels consensos ciutadans. El pla aprovat va estimular encara més el creixement fora de cintura i les barriades sense serveis anirien creixent, el cotxe seria necessari per anar a qualsevol lloc, especialment al Polígon Son Castelló que s'havia creat el 1967 però que ara estava en ple desenvolupament.

El creixement turístic excessiu i les crítiques que es rebien de clients i d'agències en determinades zones va provocar un decret de Madrid. El Foment de Turisme el va entendre com que s'havien de declarar zones saturades aquelles on no hi cabien més places a causa de la manca d'infraestructures que garantissin un nivell de qualitat ambiental en relació a l'aigua potable, gestió d'aigües grises, electricitat, accessos, aparcament i tractament de residus. El mateix cap del Grup Melià, el valencià José Melià, impulsor dels viatges de noces a Mallorca, estava convençut de què s'havia de canviar d'estratègia i quan li deien que "quants més turistes millor" contestava que sí però d'un determinat nivell econòmic i social (pàg. 275 del llibre *"La invasión pacífica"*).

Tanmateix, el futur de la massificació turística estava assegurat. Les dues grans infraestructures, Port i Aeroport, seguien creixent. A finals de 1970 es varen iniciar les obres de la segona pista i condicionaments diversos per aeronaus de 450 tones, una decisió estratègica clau pel futur de la ciutat i de tota Mallorca. Una altra decisió estratègica d'aquells anys es prendria al Port de Palma carregant-se el Passeig de la Riba, tan

Portada del tercer senxill de Maria del Mar Bonet, Jo em donaria a qui em volgués (1969),

estimat pels ciutadans, per ampliar la capacitat de càrrega i descàrrega de mercaderies. El Passeig de la Riba es va "traslladar" al Dic de l'Oest, però fa uns anys també es va tancar al públic. Aquesta transformació del Port va crear una gran afluència de tràfic i el Passeig Marítim va morir com a passeig i es va convertir en autovia. El passeig havia durat 10 anys.

Als anys 70, malgrat es varen fer molts desastres arquitectònics, algunes coses es varen fer bé, com la Cambra de Comerç al carrer Estudi General, edifici nou però ben encaixat en el barri de la Seu, obra de Pere Garau el 1971. També un edifici públic, l'institut Antoni Maura, obra d'Antoni Alomar el 1974. Els dos arquitectes eren fills de persones que, com hem contat en altres capítols, havien fet molt per Ciutat. Un altre edifici rellevant és el de l'Institut Oceanogràfic, obra de Vicenç Roig el 1973, que es posa sempre com a exemple de bona arquitectura contemporània. Les tres obres esmentades s'expliquen a la important guia d'arquitectura del Col·legi d'Arquitectes de Balears. Altres tres grans

cases (Can Olesa, Can Catllar i Can Vivot), eren declarades Monuments Nacionals.

Pel que fa a la crisi de la indústria turística iniciada el 1973, continuava la baixada de turistes i Mallorca perdria 400.000 clients del 1973 fins al 1978. També baixava la construcció i augmentava considerablement l'atur. El salari mínim era de 180 pessetes al dia. Una dinàmica que retornaria en cada crisi turística, com tendrem ocasió de veure en anys posteriors. Aquesta situació de crisi va fomentar els inicis de l'associacionisme obrer democràtic a les nostres illes malgrat l'existència del sindicat vertical, la qual cosa va originar la creació de "comissions obreres" i les primeres detencions policials de sindicalistes i advocats laboralistes.

Malgrat la crisi, la vida nocturna de Palma seguia vibrant a la Plaça Gomila. El 1973, Marlene Dietrich actuava a Tito's i, per animar la indústria turística, l'Auditorium celebrava el 1975 el nou Musical Mallorca, finançat per RTVE, en un intent de fer reviscolar el Festival Internacional de la Cançó que havia desaparegut uns anys abans. Així i tot, la cosa anava de

capa caiguda. El 1975, la mítica discoteca Sgt. Peppers, on havia actuat Jimmy Hendrix uns anys abans, es va vendre a Bartomeu Cursach, del que també n'haurem de parlar més endavant.

La vida literària i cultural a Palma continuava intensa. El 1970 s'inaugurava la biblioteca de la Fundació March Servera, una eina clau per la recerca sobre Ciutat i consultada moltes vegades per fer aquesta Biografia. Robert Graves presentava a la llibreria Tous la seva novel·la *"Adiós a todo eso"*. Calders exposava les seves escultures a la Pelaires. El 1973, Llorenç Villalonga publicava la seva novel·la *"Andrea Victrix"* i el 1974 li concediren el Prem Josep Pla, com a Baltasar Porcel que l'havia guanyat el 1970 amb l'emblemàtica novel·la *"Difunts sota els ametlers en flor"*. La nostra llengua seguia donant els seus tímids fruits i, d'una manera un tant sorprenent, el maig del 1975 el Consell de Ministres aprovà que el mallorquí fos ensenyat a l'EGB.

Les dones seguien conquerint espais de protagonisme i de lluita, com Maria del Mar Bonet que actuava el 1972 a l'Auditorium amb la presència de Joan Miró, que es va oferir a fer-li la portada del proper disc. Aquest surt el 1974 amb poemes de Rosselló-Pòrcel i la presentació de Salvador Espriu. La connexió Palma-Barcelona tornava a generar iniciatives excepcionals

El 1974, Miró exposava a la galeria 4 Gats, galeria oberta el 1973 per Ferran Cano, nét d'Emili Darder. Un cicle històric havia acabat després de 35 anys de patiments, lluites i transformacions que havien fet de Palma -una altra vegada- una ciutat excepcional... malgrat la dictadura franquista.

A la quarta i darrera part de la Biografia de Palma ens endinsarem a l'emocionant període de la transició democràtica i, després, en l'etapa del primer llarg govern democràtic d'esquerres a la ciutat. Veurem com tot canviarà cap a una ciutat més especuladora i més turística, fins a arribar a la situació actual on la zona històrica està a punt de morir d'èxit turístic, mentre a moltes barriades creix la desigualtat i l'anomia social.

*Ferran Cano (amb
jersei de retxes) i
Joan Miró*

Annex

Nota important:

L'autor del text és el col·lectiu Palma XXI. La persona que fa la revisió no t perquè coincidir totalment amb les idees que expressa l'autor.

Introducció: la ciutat sobreviu malgrat el franquisme

Revisat per:

Manel Santa Morro

Doctor en Història. Professor d'ensenyament secundari i fou associat de la Universitat de les Illes Balears. És autor de múltiples publicacions de recerca, entre les quals cal esmentar *Les emigracions forçades del Franquisme* (amb Antoni Marimon com a coautor) (2001); *coautor d'Història de la UGT. Un segle de lluita sindical* (2003); *El forjament de la Solidaritat. Mutualitats, cooperatives, societats obreres i recreatives a Mallorca* (2002), *Classe obrera, cultura i educació a Mallorca* (2006) i *Els exiliats*, (2007) (amb Antoni Marimon com a coautor).

Fonts consultades:

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Bibiloni G. *Els carrers de Palma. Toponímia i patrimoni de la ciutat*. Ed. Coc 33. 2012.
- *Cien Años*. Última Hora. 1893-1993. Edita Hora Nova SA.
- Company Arnau i altres., Palma 1936-83. (4 toms). *L'evolució de la ciutat a través de la imatge. 2005-2013*.
- Dolç, Miquel., *Palma a la Gran Enciclopèdia de Mallorca*. Promallorca Edicions.S.L. 1995.
- Janer Manila, Gabriel., *La Ciutat de Palma*. Ajuntament de Palma 1979.
- Janer, Maria de la Pau i Catany, Toni., *Palma de Mallorca*. Ed. Lunverg. Ajuntament de Palma. 2007.
- Mas Quetglas, Joan., *Història de la Ciutat de Palma*. Editorial Moll. 1998.
- *Palma, recull gràfic 1860-1970*. L'Abans. Editorial Efados. 2011
- Puig, Valentí., *Palma*. Ed. Destino.1989.
- Sa Nostra., *Cien años de la historia de Baleares*. Edit.

Salvat. 1982.

- Serra, S. i altres., *Diccionari de partits polítics a les IB*. IEB

OBRES ESCRITES PER AUTORS DE L'ÈPOCA

- Cases Lamolla, *El nuevo puerto de Palma*. 1937
- Escalas Real, Jaume, *Aquella Ciudad de Palma*. 1954.
- Ferra Perelló, Bartomeu, *Ciutat ha seixanta anys*. Miquel Font Editor 1996.
- Pol, A., *Recuerdos de Palma*. Editorial Mallorquina, Palma, 1957.
- Rusiñol, Santiago., *La illa de la calma*.

URBANISME I ARQUITECTURA

- Guillem Rosselló i altres. *I Centenari de l'Enderrocament de les Murades de Palma: 1902-2002*. Palma: Ajuntament de Palma. Serveis d'Arxius i Biblioteques, 2004.
- Cabellos, Manuel, *La Platja de Palma. Evolució històrica i planejament urbà*. Ajuntament de Palma. Ed. Documenta Balear.
- Ferrà i Martorell, Miquel, *El Call de Palma*. Palma: Miquel Font, 2004.
- Ferrà i Martorell, Miquel. *Palma i l'Islam*. Palma: Miquel Font, 2006.
- Fernández Legido, Roberto, *Possessions de Palma: història i arquitectura del terme de la ciutat*. Palma de Mallorca: JJ de Olañeta, DL 2007
- Ladaïra, Dolores, *El centro historico de Palma*. Pryeo. Coab.
- Ladaria, Dolores, *El ensanche de Palma: planteamiento del tema, problemática, construcción y valoración de un nuevo espacio urbano, 1868-1927*. Palma: Ajuntament de Palma, 1992.
- Mayol, Jaume, *L'arquitectura escolar de Guillem Forteza Pinya*. Ed. Lleonard Muntaner 2011.
- Seguí, Miquel, *La arquitectura modernista en Baleares*. Ed. Caixa d'Estalvis. 1975
- Terrasa, Xavier, *El patrimonio desaparecido de Palma*. Madrid: Tempora, 2012.
- Terrasa, Xavier, *Ayer y hoy de su patrimonio*. Flashback Ediciones. Madrid, 2012.
- Tous, Melià, Juan, *Palma a través de la cartografía (1596-1902)*. Palma: Ajuntament de Palma, 2002.
- Villalonga, J. i Fernandez, R., *El terme de Palma. Evolució de la propietat i l'espai. Volum I*.

HISTÒRIA I VIDA QUOTIDIANA

- Barceló Crespi, Barceló, *Ciutat de Mallorca en el trànsit a la modernitat*. Palma: Institut d'Estudis

Baleàrics, 1989.

- Bestard, Bartomeu, *Cròniques de Palma*. Ajuntament de Palma. Servei de Cultura, 2011.

- Bibiloni Rotger, Jordi, *Palma, historia del tramvia elèctric*.

- Bosch i altres, *Festa i cerimònia a Palma*. Ajuntament de Palma. Serveis d'Arxius i Biblioteques, Palma, 2003.

-Herranz, A. i Muntaner, A., *Santa Catalina, Imatges d'ahir*. Miquel Font Editor. 2005.

- *Fills il·lustres de Palma*. Ajuntament de Palma: Diari de Balears: PromoMallorca, Palma, 2008.

- Lucena i altres. *Palma Architecture Guide*. Col·legi Arquitectes. 1999.

- Llompart Roca, Miquel, *Can Weyler*. Quaderns d'Arca nº6.

- Mas Quetglas, Joan, *Palma amb bicicleta. 7 rutes pel centre històric, la badia i les rodalies*. Mallorca: Documenta Balear, 2004. Palma Ciclista: semanario de sport [revista]. 1898-1902. Palma: Tipogràfica B.

Rotger.

- Pau Cateura i altres, *La Ciutat de Mallorca, 750 anys de govern municipal*. Cicle de conferències.

Ajuntament de Servei d'Arxius i Biblioteques, Palma, 2000.

- Roca Buades, Ignasi, *La ciutat dels records (Palma 1852-1943)*. Mallorca: Miquel Font, 2006.

- Rossello Bordoy, *Els Hostalets d'en Canyelles, un vell barri de Ciutat*. Quaderns d'Arca nº7.

- Salas Fuster, Antoni, *Palma ahir, Palma avui*. Mallorca: Moll, 2008.

- Seguí, M. i Morata, J., *Las repercusiones del movimiento de la Ciudad jardín en Mallorca*. Quaderns d'Arca nº3

- Valero, Gaspar, *Itineraris pel centre històric de Palma*. Ajuntament de Palma, Palma, 1992.

- Valero, Gaspar, *Palma fora porta: itineraris pel terme del municipi de Palma*. Ajuntament de Palma, Palma, 2007.

- Vidal Alcover, Jaume, *Passejades per ciutat*. Ajuntament de Palma, Palma, 1993.

LITERATURA I ART

- Aguiló, Josep Maria, *Crónicas tristes de la ciudad de Palma*. Mallorca: Roig i Montserrat, 2004.

- Aldeguer, Daniel, *El arte del vidrio en Mallorca y los Gordiola*. Ed. Vidrieras Gordiola, 2001.

- Brotons, Mª Magdalena, *Escultures de Palma*. Ed. El Far de les Crestes. 2000

- Ferrà i Martorell, Miquel, *Palma vista pels escriptors*. Palma de Mallorca: Miquel Font, 2007.

- Garrido, Carlos, *Palma íntima*. Ajuntament de Palma. Edit. J.J. de Olañeta.

- Janer Manila, Gabriel coord., *Els escriptors balears i la seva producció en català*. Govern Balear. 1986

- Julià, Lluïssa, *Maria Antonia Salvà*. Ajuntament de Palma. 2008.

- Nadal, Antoni, *Literatura Obrerista a Mallorca. 1900-1936*. Ajuntament de Palma, 1993.

- Pla, Xavier (ed), *El món d'ahir de Joan Estelrich*. Universitat de València. 2015

- Peñarrubia Marquès, Isabel, *Pilar Montaner i Maturana*. Ajuntament de Palma 2006.

- Rubi, Pilar, *Arquitectura modernista a Palma*. Editor Leonard Muntaner. 2015

- Soldevilla, Llorenç, *Joan Alcover i Miquel Costa i Llobera*. Classicisme i Modernitat. Generalitat de Catalunya i Govern Balears. 2005.

- Valero, Gaspar, *Palma, ciutat de poesia*. Ajuntament de Palma, Palma, 1999.

- Valero, Gaspar, *Passejada per les llegendes de Palma: itineraris pels mites, les llegendes, les curiositats, les anècdotes i els detalls de la Ciutat de Mallorca*. Mallorca: Moll, 2005.

- Vélez, Lea, *La cirujana de Palma*. Barcelona: Ediciones B, Grupo Zeta, 2014.

- Verdaguer, Mario, *La ciudad desvanecida*. Palma de Mallorca: Guillermo Canals, 2013.

- Verdaguer, Mario, *La isla de oro*. Palma de Mallorca: Cort, 1985.

- Villalonga, Llorenç, *Mort de Dama*.

- Villalonga, Miquel, *Miss Giacomini*.

POLÍTICA I SOCIETAT

- Alexandre Font, Jaume, *Impresiones de un constituyente* Edita Leonard Muntaner. 2011

- Alexandre Font, Jaume, *Alexandre Jaume Rosselló*. Edita Leonard Muntaner. 2011

- Company, Arnau, *Emili Darder Cànaves*. Ajuntament de Palma, 2008.

- Ferrer, Pere, *Joan March*. Edit. Zeta.2010.

- Ferrer, Pere, *Joan March. Els inicis d'un imperi financer*. Cort.2000.

- Gabriel P, i altres, *Cronologia de Mallorca 1930.39*. Randa nº 4. 1976.

- Garriga, Ramón. *Joan March y su tiempo*. Editorial Planeta. 1976.

- Ginard, David. *El moviment obrer de Mallorca i la Guerra Civil*. (1936.39). Palma 1999

- Ginard, David. *Aurora Picornell. 1912-1937*. Menjavents. Palma 2017.

- Gracia Alonso, Francisco, *El sueño de una generación*. Universitat de Barcelona 2006.

- *La historia i les històries d'Emaya*. EMAYA. 2008

- Massot i Muntaner, Josep, *La república i la guerra civil a Mallorca*. Randa. Curial Barcelona 1976.

- Mir, Gregori, *Correspondència de Joan Mascaró*. Editorial Moll. 1998.

- M.S. Oliver, *El caso Maura*. Edita Lleonard 1998.

- Pascual, Aina coord., *De la beneficiència a l'estat del benestar*. Consell de Mallorca 2011.

- Pascual, Aina i Llabrés, Jaume, *Dones i èpoques*. Catàleg d'exposició. Govern Balear. 1995

- Santana M. *Les emigracions forçades del franquisme. Refugiats i exiliats de les Illes Balears a causa de la Guerra Civil del 1936-1939 i de la Postguerra*. Ed. Govern Balear 2003.

Serra, Antoni, *Gabriel Alomar Rituals i obrers i avalots estudiantils a Mallorca. 1890-1980*. Ajuntament de Palma. 1984.

El Cop d'Estat a Palma

Revisat per:

Bartomeu Garí Salleras

És Doctor en Història per la Universitat de les Illes Balears. Entre altres, és autor dels següents treballs: *La República a Porreres: un temps oblidat* (2005), *Porreres: desfilades de dia, afusellaments de nit* (2007), *Clement Garau Juan (1896-1936): Entre el pinzell i la vara* (2012) i *La fossa dels Mariandos: Obrir per poder tancar la història*. (2015). És autor també de la memòria d'investigació *La repressió a Mallorca durant la Guerra Civil espanyola (1936-1939): Memòria d'una coerció planificada*.

Fonts consultades:

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Capellà Fornés, Margalida. *Veus Republicanes*. Edita Lleonard Muntaner. 2011. 2014.

- Company Matas, Arnau i altres. Palma 1936-83. (4 toms). *L'evolució de la ciutat a través de la imatge*. 2005-2013. Institut d'Estudis Baleàrics.

- Ferrer, Pere. *Joan March*. Edit. Zeta. 2010.

- Alexandre Font, Jaume. *Alexandre Jaume Rosselló*. Edita Lleonard Muntaner. 2011

- Alexandre Font, Jaume. *Escrips des de la presó*. Edita Lleonard Muntaner. 2011

- García Ruiz, Luis. *Datos para historiar el movimiento nacional en Baleares*. Apèndix del llibre de Josep Massot "El primer franquisme a Mallorca"

- Gari Salleras, Bartomeu. *La repressió a Mallorca durant la Guerra Civil espanyola (1936-1939): Memòria d'una repressió planificada*. Tesis Doctoral. Universitat de les Illes Balears (UIB), 2017

- Ginard Ferón, David. *Aurora Picornell. 1912-1937*. Menjavents. Palma 2017.

- Massot i Muntaner, Josep, *La república i la guerra civil a Mallorca*. Randa. Curial Barcelona 1976.

- Pagès i Blanch, Pelai (director). *La guerra civil als Països Catalans*. Publicacions de la Universitat de València. 2007.

- Silva, Lorenzo. *Recordarán tu nombre*. Editorial Destino.

WEBS I DOCUMENTALS

- Los africanistas
<https://www.elmundo.es/la-aventura-de-la-historia/2014/07/18/53c8d9efca474151348b4571.html>

- Fracassa el cop d'Estat a Barcelona
<https://www.youtube.com/watch?v=7d91vrAkvGw>

- Biografia de Garcia Ruiz.
<https://www.fideus.com/biografiesF%20-%20garcia%20-%20ruiz.htm>

- Desembarcament de Bayo.
<https://www.youtube.com/watch?v=DGn85uKClQs07/18/53c8d9efca474151348b4571.html>

Palma sota el règim del terror

Revisat per:

Manel Suárez

Mestre de secundària i investigador sobre la història de la República i la Guerra Civil a Mallorca. Coordinador de la investigació del Mapa de les fosses de Mallorca. Ha publicat diversos articles i conferències sobre el tema. Destaquen les publicacions de La Presó de Can Mir, la Ruta de la Memòria a Calvià, Suborns i tretes a la presó de Can Mir, 1936-1941, La història silenciada, Calvià-Es Capdellà 1936 i La vaga de les collidores d'oliva de Calvià, 1932.

Fonts consultades:

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Bernanos G. *Els cementeris baix la lluna*. Editorial: RBA LIBROS. 2009
- Ferra Ponç Damià. *Cultura i Política Mallorca. De la República a la Posguerra*.
- Ferrer, Pere. *Joan March*. Edit. Zeta. 2010.
- Font Alexandre. *Alexandre Jaume Rosselló*. Edita Leonard Muntaner. 2011
- Jaume Alexandre. *Escrips des de la presó*. Edita Leonard Muntaner. 2011
- Gabriel Pere. *Alexandre Jaume, primer intel·lectual socialista mallorquí*. Revista RANDA 3. La República i la guerra civil a Mallorca.
- Ginard i Feron D. *Aurora Picornell*.
- Massot i Muntaner Josep. *El calvari d'Antonio Espina i de Guillermo Roldán*. Mallorca, 1936-1940. Ed. Leonard Muntaner. 2013.
- Pla Xavier. (edit). *El món d'ahir de Jan Estelrich*. PUV Universitat de València. 2015.
- Suarez Salvà, Manel. *Suborns i tretes a la presó de Can Mir (1936-1941)*. Editor Leonard Muntaner. 2015

WEBS DE REFERÈNCIA

- *Documental sobre Georges Bernanos*. Toni Capellà. <http://www.rtve.es/alacarta/videos/baleares-un-viaje-en-el-tiempo/baleares-viaje-tiempo-georges-bernanos-grandes-cementerios-bajo-luna-mallorca-1934-1937/1984667/>
- *"Passió, d'Emili Darder"*, dirigit en 2010 por Pere Salom Caldés <https://www.youtube.com/watch?v=ViFGxuwAg1k>
- *Carta colectiva de los obispos españoles a los obispos de todo el mundo con motivo de la guerra en España*. <http://seccientdocumentosoficiales.blogspot.com/2006/09/carta-colectiva-de-los-obispos.html>
- *Signants de la Resposta als Catalans*. [https://ca.wikipedia.org/wiki/Categoria:Signants de la Resposta als Catalans](https://ca.wikipedia.org/wiki/Categoria:Signants_de_la_Resposta_als_Catalans)

Testimonis de la Guerra Civil a Ciutat

Revisat per:

Aina Ferrero-Horrach

Historiadora de l'Art, divulgadora i gestora cultural. Llicenciada en Història de l'Art per la UIB, Màster en Taxació d'Art per l'Institut Superior de Arte de Madrid. Màster en investigació en Gestió Cultural i Postgrau en Gestió i Polítiques culturals per la Universitat Oberta de Catalunya. Premi Ciutat de Palma d'investigació en Humanitats el 2015 per l'obra sobre itineraris culturals entorn a Ramon Llull a Palma.

Fonts consultades:

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Massot i Muntaner, Josep. *El primer franquisme a Mallorca. Memòria del general Luis Garcia Ruiz sobre el desembarcament de Bayo a Mallorca*. Publicacions de

l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1996. Pàgs. 55-98.

- Ferra Pons, Damià. *Cultura i política a Mallorca.*

Declaracions de Llorenç Villalonga. Biblioteca d'escriptors mallorquins. Consell de Mallorca, 2006. Pàg. 121.

- Mir, Gregori. *Correspondència de Joan Mascaró.*

Volum 1. Editorial Moll, 1998. Carta de Joan Mascaró des de Cambridge dirigida a Josep Massot i Muntaner, en la que li conta alguns records dels dies després del Cop d'Estat, quan Mascaró estava a Palma de vacances i vivia amb son pare al barri de Santa Creu. Pàg. 269

- Capellà, Margalida. *Veus republicanes. Memòria de la guerra civil a Mallorca.* Volum III. Records de Llibertari Gelabert Mayol. Pag. 109.

- Canyelles, Tomeu i Ferrero, Aina. *Bellver, presó franquista.* Ajuntament de Palma, 2018. Carta de Joan Montserrat Parets a la seva dona. Pàg. 36.

- Ginard i Ferón, David. *Records de Edicions Documenta Balear, 2016. Records de Jeanne Marques Mayol, companya de pressó d'Aurora Picornell.* Pàg 161.

- Massot i Muntaner, Josep, *pastoral quaresma de 1937* de Josep Miralles i Sbert, Bisbe de Mallorca. Església i societat a la Mallorca del Segle XX. Pàg. 155.

- Capellà, Margalida. *Record de Matias Mas Ripoll, familiar de Jaume Garcias. Veus republicanes. Memòria de la guerra civil a Mallorca.* Volum III. Pàg. 163

9. Suárez i Salvà, Manel. *Record de Llorenç Barceló Pastor com a soldat forçós a la presó de Can Mir.* Suborns i tretes a la presó de Can Mir. Editor Lleonard Muntaner, 2015. Pàg. 63.

- Mir, Gregori. *Correspondència de Joan Mascaró.* Volum 1. Editorial Moll, 1998. Carta de Gabriel Alomar i Villalonga a Joan Mascaró, 1 de març de 1939. Pàg. 48.

- Ginard i Ferón, David. *Treballadors, Sindicalistes i Clandestins. Històries orals del moviment obrer a les Balears (1930-1950).* Volum I. Entrevista a Gabriel Joan Mas, membre del Partit Socialista d'Alaró. Pàg. 71.

DOCUMENTALS

- Documental d'Antoni Thomas: **"Nosaltres els vençuts"**, editat amb col·laboració amb IB3.

- *Documental sobre Georges Bernanos.* Toni Capellà.

Palma vol fer vida normal

Revisat per:

Tomeu Canyelles Canyelles

Historiador i divulgador cultural. Doctor en història per la UIB i Màster en Comunicació pel CESAG. És membre de la Secretaria i del Consell Executiu del CEDOC de la Universitat de les Illes Balears, on ha coordinat diferents projectes R+D. És autor dels llibres *Breu història del punk a Mallorca* (2014), *Els picadors mallorquins. Seductors i seduïts durant el boom turístic* (2015), la biografia *Bonet de Sant Pere. El duc del swing* (2015), *L'Illa Desvestida. Moralitat contra nuesa a les platges mallorquines* (2016) o *Bellver, presó franquista* (2018; amb Aina Ferrero-Horrrach), entre d'altres.

Fonts consultades:

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Canyelles Tomeu. *Grano a Grano. Historia de la Salinera Española.* 1871-2015. Editat per Lleonard Muntaner, 2015.

- Ferra-Ponç, Damià. *Cultura i Política a Mallorca.* Editat pel Consell de Mallorca, 2006. Garcia Gargallo, Manuel. *El velòdrom del Tirador.* Editat per Illa, 2018.

- Moradiellos, Enrique. Franco. *Anatomia de un dictador.* Ed. Turner Noema.

- Otero Carvajal, Luis Enrique y otros. *La Ciudad Moderna.* Edit. Catarata. 2018.

WEB

Història de la ràdio a Mallorca:

<https://www.cesag.org/ghcs/tempsdecomunicar/?p=145>

Palma passa fam després de la guerra

Revisat per:

Elisabeth Valle Valle

Doctora en Economia per la Universitat de les Illes Balears. Professora del Departament d'Economia de la UIB, especialitzada en Economia i Turisme. És també investigadora especialitzada en els models econòmics sobre el pes del turisme a l'economia de les Balears. Entre d'altres publicacions, destaquem: "Un anàlisi estructural de la economía balear" ; "The weight of tourism in the Balearic Islands:1983-1997-2004"; "Tourism interactions and redistribution effects in the Balearic Islands: A SAM analysis".

Fonts consultades:

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Acta Comisión Municipal de 12 de enero de 1940, punto VI.
- Barceló i Pons, Bartomeu. *Historia del turisme a Mallorca*. Treballs de la Societat Catalana de Geografia – Núm. 50 – Vol. XV
- Cambra de Comerç. *La industria mallorquina en 1940*. Informe anual de la cambra de comerç de Mallorca.
- Ferrà Martorell, Miquel. *Els anys de la fam*. Miquel Font Editor.
- Ferrer Guasp, Pere. *Sotanes, faldes i tricornis. Cròniques de postguerra*. E-book.
- Ferrer Guasp, Pere. *Contraban, corrupció i estraperlo a Mallorca*.
- Ginard Feron, David. *Els anys de la fam. Una aproximació a l'economia mallorquina durant la postguerra (1939-1951)*. Revista Randa nº 43.
- Manera, Carles i Valle, Elisabeth. *Industria y Servicios en Baleares, 1950-2015*. UIB.
- Moradiellos Enrique. Franco. *Anatomía de un*

dictador. Ed. Turner Noema.

- Última Hora. *100 años de la Última Hora*. Pag 460.

WEB

Los años del NO-DO. 1939-1940

<http://www.rtve.es/alacarta/videos/los-anos-del-no-do/anos-del-no-do-1939-1940-vencedores-vencidos/3193838/>

L'odissea dels vençuts

Revisat per:

Joan Mas Quetglas

Va néixer a Establiments (Palma) el 1965. És autor dels assaigs *Història de la ciutat de Palma* (1998), *Els mallorquins de Franco* (2003), de la guia *Palma amb bicicleta* i de la novel·la *L'illa sense memòria* (2012), premi Vila de Lloseta.

Fonts consultades:

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Ginard Feron, David. *Treballadors, sindicalistes i clandestins : històries orals del moviment obrer a les Balears (1930-1950)*. Palma : Documenta Balear, 2018
- Marías, Julián. *La Guerra Civil, ¿cómo pudo ocurrir?*. Madrid : Fórcola, 2012
- Mas Quetglas, Joan. *Els mallorquins de Franco*. Palma: Documenta Balear, 2003
- Moll, Francesc de B. *Els altres quaranta anys (1935-1974)*. Mallorca : Moll, 1975

WEB

- [Los años del NO-DO 1939-1940](#). Rtve. 7'25" a 8'58"

- [Cuántas víctimas se cobro la guerra civil](#). Jose Antonio Ortega, El País.

La ciutat dels vencedors

Revisat per:

Pilar Simón Aznar

Arquitecta per l'E.T.S.A. de València/UPV. Des de 1988 arquitecta municipal de l'Ajuntament de Palma. Adscrita a la Gerència d'Urbanisme ha fet feina als departaments d'Obres (Centre Històric), Gestió, Realitzacions Urbanístiques, Habitatge. Va participar com a membre de l'equip redactor en l'elaboració del PGOU98. Ha desenvolupat i coordinat treballs de redacció de planejament i estudis urbanístics específics de cara a la intervenció a la ciutat. Actualment és coordinadora de l'Oficina del Pla General i Model de Ciutat.

Fonts consultades:

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Alomar Esteve, Gabriel. *Memorias de un urbanista*. Miquel Font Editor. 1986.
- Bibiloni G. *Els carrers de Palma. Toponímia i patrimoni de la ciutat*. Ed. Coc 33. 2012.
- *Guia de l'Arquitectura de Palma*. COAIB . Palma 1999.
- *La obra de Luis Gutierrez Soto*. Colegio Oficial de Arquitectos de Madrid. Madrid 1978.
- Mayol Amengual Joan. *L'arquitectura escolar de Guillem Forteza Pinya*. Lleonard Munganer editor. Palma 2011.
- Munar J. i Fullana Pere. *El Círculo Mallorquín : una icona viva del passat*. En el llibre sobre el Parlament de les Illes Balears. Editat a Palma pel mateix Parlament el 2011
- Seguí Aznar, Miguel. *Arquitectura contemporània en Mallorca (1900-1947)*. Edit. Universitat de les Illes Balears i Col·legi Oficial d'Arquitectes de les Balears. Palma 1990.
- Simón Aznar , Pilar. *Les murades de Palma avui*. En el llibre sobre el primer centenari de l'enderrocament

de les Murades de Palma, 1902-2002. Ajuntament de Palma. 2004.

ALTRES REFERÈNCIES

- Base de dades sobre les llicències urbanístiques de l'Ajuntament de Palma. Arxiu de Can Bordils, Ajuntament de Palma.

- *Memoria para la construcción de un hotel particular para don Joan March en Palma de Mallorca*. Arxiu de Can Bordils. Ajuntament de Palma.

Alomar lidera la reforma de Palma amb l'ajuda econòmica de March

Revisat per:

Gabriel Alomar Garau

Llicenciat en Geografia per la Universitat de Barcelona (1996). Doctor en Geografia per la Universitat de les Illes Balears (2012). Professor del Departament de Geografia de la Universitat de les Illes Balears, membre del grup de recerca *Climatologia, Hidrologia, Riscos Naturals i Territori*, i del consell de direcció de l'Observatori de l'Aigua. Professor extern de la *Escuela Internacional de Posgrado* de la Universidad de Granada/Universitat Rovira i Virgili, al *Máster Universitario en Análisis y Gestión del Territorio*. Des de 2014 és president de la comissió de Paisatge de la *Asociación de Geógrafos Españoles* (AGE). Membre de la Societat Arqueològica Lul·liana i de la Societat Catalana de Geografia (Institut d'Estudis Catalans), entre d'altres organismes. Entre 2007 i 2014 fou president del Col·legi Oficial de Geògrafs de les Illes Balears.

Fonts consultades:

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Alomar Esteve, Gabriel. "El arte de Guillermo Forteza". En: *Guillermo Forteza. Arquitecto*. Edició de la Biblioteca del Círculo Mallorquín. Mallorca, 1946.
- Alomar Esteve, Gabriel. *La Reforma de Palma*. Palma de Mallorca, 1950.
- Alomar Esteve, Gabriel. *Memorias de un urbanista, 1939-1979*. Miquel Font Editor, 1986.
- Bennazar, Gaspar. *Memoria del Plan de Reforma de Palma*, 1917. En: Seguí Aznar, M.: *Arquitectura contemporánea en Mallorca, 1900-1947*. Universitat de les Illes Balears i Col·legi Oficial d'Arquitectes de les Balears, Palma, 1990.
- Forteza, Guillem. *Bodas de Plata Profesionales, 1916-1941*. Barcelona i Palma, 1941.
- Forteza, Guillem. *Lesdevenidor de la nostra ciutat. Urbanisme mínim*. Ciutat de Mallorca, 1934.
- Seguí Aznar, Miguel. *Arquitectura contemporánea en Mallorca, 1900-1947*. Universitat de les Illes Balears i Col·legi Oficial d'Arquitectes de les Balears, Palma, 1990.
- Seguí Aznar, Miguel. *Francisco Casas. Arquitecto racionalista*. Revista *Mayurqa*, núm. 20, 1980, pp. 393-420.

WEB

- Actes de l'Ajuntament de Palma, 1940-1943: https://pmi.palmademallorca.es/arxiu/actes/actes_1937_1978/actes_1943/AH-2211_2_19430212.pdf
- Evolució de la matriculació de cotxes a Balears: <https://es.statista.com/estadisticas/812461/numero-anual-de-matriculaciones-de-automoviles-las-islas-baleares/>
- Gabriel Alomar en el monument a Sóller: <http://maiorica.baleaerweb.net/post/65920>
- La faraónica obra que sa Riera no llegó a ver : <https://www.diariodemallorca.es/palma/2012/09/05/faraonica-obra-sa-riera-llego-ver/791725.html>

La impossible reforma interior de Palma

Revisat per:

Gabriel Alomar Garau

Fonts consultades:

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Alomar Esteve, Gabriel. *La Reforma de Palma*. 1950.
- Alomar Esteve, Gabriel. *Memorias de un urbanista, 1939-1979*. Miquel Font Editor, 1986.
- Forteza, Guillem. *Bodas de Plata Profesionales, 1916-1941*. Barcelona i Palma, 1941.
- Forteza, Guillem. *Lesdevenidor de la nostra ciutat. Urbanisme mínim*. Ciutat de Mallorca, 1934.
- Seguí Aznar, Miguel. *Arquitectura contemporánea en Mallorca, 1900-1947*. Universitat de les Illes Balears i Col·legi Oficial d'Arquitectes de les Balears, Palma, 1990.
- García Delgado, Carlos. "Evolución y permanencia del centro histórico". Revista *Construcción de la ciudad*, núm. 13. Mayo de 1979.

WEB

- Actes de l'Ajuntament de Palma, 1940-1943: https://pmi.palmademallorca.es/arxiu/actes/actes_1937_1978/actes_1943/AH-2211_2_19430212.pdf

La necessària reforma de l'Eixample

Revisat per:

Cristina Llorente Roca

És arquitecta per l'ETSA Barcelona i diplomada per la UOC en el postgrau "Govern de la ciutat: drets ciutadans i polítiques públiques". Des de 2009, és codirectora d'Arquitectives, col·lectiu especialitzat en educació i disseny urbà participatiu. Des de 2012, és delegada espanyola del grup de treball *Architecture & Children*, dirigit per la Unió Internacional d'Arquitectes, a través del qual ha impartit conferències sobre educació i participació ciutadana a nivell nacional i internacional.

Fonts consultades:

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Alomar Esteve, Gabriel. *La Reforma de Palma*. Reedicció de l'obra de 1950. Mallorca 2000. COAIB.
- Alomar Esteve Gabriel. *Elements de caracterització urbanística a l'Eixample de Palma*. Revista La Nostra Terra, pàgs. 6-10. 1935. Edició facsímil 5. El Gall Editor.
- Forteza Guillem. *L'art de construir les ciutats*. Urbanisme mínim. Ciutat de Mallorca, 1934.
- Seguí Aznar, Miquel. *Arquitectura contemporània en Mallorca, 1900-1947*. Universitat de les Illes Balears, Col·legi Oficial d'Arquitectes de les Balears. Palma 1990.
- Soler Gayà, Rafael. *Curiosidades del Puerto de Palma de Mallorca*. Autoritat Portuària de Balears. 1998.

WEB

- Carta Històrica de Palma.
iniciativesxxi.com/evolucion-cartografica-palma
- Evolució històrica del parc de vivenda
PALMA DE MALLORCA, según Catastro, a 1.1.2015 por tamaño y fecha.

- Historia de Son Bonet com aeroport.
<http://www.aena.es/es/aeropuerto-son-bonet/historia.html>
- Evolució dels Ports de Balears.
http://www.portsdebalears.com/sites/default/files/libros/cronica_baleares_cast.pdf
- Estadística antiga d'Espanya
<https://w3.grupobbva.com/TLFU/dat/autores.pdf> Salvador Hedilla.
<https://www.ccma.cat/tv3/alacarta/telenotcies/cent-anys-del-primer-vol-barcelona-palma/video/5609568/>
- Maria Sebastian Sebastian. Passeig marítim
https://www.palma.cat/portal/PALMA/contenedor1.jsp?seccion=s_fnot_d4_v1.jsp&contenido=98787&tipo=8&nivel=1400&codResi=1&language=es

El turisme torna amb força

Revisat per:

Antoni Vives Reus

Llicenciat en Història per la Universitat de les Illes Balears. Doctor en Història Contemporània per la UIB (2005) i doctor en Estudis Culturals Mediterranis per la Universitat Rovira i Virgili de Tarragona (2010). Professor del Centre d'Ensenyament Superior Alberta Giménez CESAG-UP Comillas. Membre del Grup d'Estudi de la Cultura, la Societat i la Política al Món Contemporani de la UIB. Entre d'altres publicacions és autor dels llibres de Turisme i societat a les Illes Balears (2002); Història del Foment del Turisme de Mallorca (1905-2005) (2005); Els museus de les Illes Balears (2009).

Fonts consultades:

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Serra A. i Vives A. *Les assemblees turístiques de Mallorca. 1951-1953*. CEDOC
- Correyero Ruiz Beatriz. *La administració turística espanyola entre 1936 y 1951*. (2004), pp. 55-79
Instituto de Estudios Turísticos. Secretaría General de Turismo, Secretaría de Estado de Turismo y Comercio
- Sasha D. Pack. *La invasión pacífica. Los turistas y la España de Franco*.
- *Pasado y presente del Gran Hotel*. Fundación "La Caixa". Illes Balears. 1993
- Vives Reus Antoni. *Història del Foment de Turisme de Mallorca. (1905-2005)*. Editat pel Foment del Turisme de Mallorca. 2005.

WEB I DOCUMENTALS

- *Foment del Turisme. Un viatge a Mallorca. 1958*
<https://www.youtube.com/watch?v=EMzq1UBQjjw>
- *Sobre Robert Graves*. Antoni Capella.<http://www.rtve.es/alacarta/videos/baleares-un-viaje-en-el-tiempo/baleares-viaje-tiempo-robert-graves-1-1929-1936/1963528/>
- *Inicis del turisme*.
<https://www.youtube.com/watch?v=ri-NOx1dq0o>
- *Balears are booming*
<http://fites-geografiques.blogspot.com/2015/08/the-balearics-are-booming.html>
- *Line Renaud. Bolero Balear*.
"My Majorca" (1955) de George Hoyningen-Huene, produït per la nord-americana Pacific Pictures amb la participació al guió de Robert Graves.

Palma reviscola

Revisat per:

Antoni Juncosa Aysa

Arquitecte per la Universitat de Barcelona. Professional reconegut amb llarga experiència en arquitectura tradicional mallorquina, així com gran col·leccionista de vaixells antics de joguina. És nebot d'un altre arquitecte que va fer molta obra a Ciutat i del que hem parlat abans, Enric Juncosa Iglesias, germà de Pilar Juncosa, la dona de Joan Miró.

Fonts consultades:

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Alomar Esteve Gabriel. *La Reforma de Palma*. Editat pel Col·legi d'Arquitectes i la Banca March. Palma 1959.
- Company Arnau i altres., Palma 1936-83. (4 toms). *L'evolució de la ciutat a través de la imatge. 2005-2013*
- Massot, Josep. *Joan Miró. El nen que parlava amb els arbres*. Edit. Galàxia Gutenberg. Barcelona 2018.
- Oliver Moragues, Manuel. Vida en societat i en religió. *Palma, recull gràfic 1860-1970*. L'Abans. Editorial Efados. 2011
- Sotelo Vázquez, Adolfo. *Primeras andanzas de los papeles mallorquines de Camilo José Cela*. (Publicado en CUADERNOS HISPANOAMERICANOS, 688(febrero, 2005), pp. 70-86)

WEB

- *Un telecadira a Bellver*
<http://lesfinetresdeltemps.blogspot.com/2018/11/un-telecadira-bellver.html>
- *Joan Miró*
<https://www.fmirobcn.org/es/joan-miro/>
<https://artcontemporanigeneral.blogspot.com/2015/06/dolors-ferra-1864-1944-madre-de-joan.html>
<https://miromallorca.com/es/fundacion/arquitectura/taller-sert/>

- Seat 600

https://es.wikipedia.org/wiki/SEAT_600

- Ortofoto del vol americà de 1956. Palma. Sitibsa. Govern Balear

https://portalideib.caib.es/portal/home/webmap/viewer.html?basemapUrl=https%3A%2F%2Fideib.caib.es%2Fgeoserveis%2Frest%2Fservices%2Fimatges%2FGOIB_Ortofoto_1956_IB%2FMapServer&source=sd

- Son Bonet

<https://www.agenciasinc.es/Reportajes/Cien-anos-volando-a-Mallorca>

- Matriculació de cotxes

<http://www.dgt.es/images/Primeros-Vehiculos-matriculados-en-Espana-1900-1964-Biblioteca-DGT-1008562.pdf>

- Sobre Errol Flynn

<https://www.youtube.com/watch?v=uvvHbHp3P1o>

- Tramvies i anècdotes

<https://www.diariodemallorca.es/palma/2008/03/30/historias-ultimo-tranvia/343735.html>

El Bing Bang turístic

Revisat per:

Manuel Cabellos

Llicenciat en Arquitectura per la Universitat de Barcelona. Va ser funcionari municipal de l'Ajuntament de Palma des de 1983. Va ser el coordinador i redactor del Pla General de 1985. Entre 1995 y 1999 fou director de l'àrea d'Urbanisme del Consell i president de la Ponència Tècnica de la Comissió d'urbanisme. Entre 1999 y 2003 va ocupar el càrrec de director general d'Ordenació del Territori del Govern. Ha realitzat un gran nombre d'articles i ponències, així com el llibre sobre l'evolució urbanística de la Platja de Palma.

Fonts consultades:

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Alfons Bernard, Joan. *El hotel de mar de J. A. Coderch*. Tesis doctoral.: Proyectos de Arquitectura. UPC.
- Barceló i Pons, Bartomeu. *Historia del turisme a Mallorca*. Treballs de la Societat Catalana de Geografia – Núm. 50 – Vol. XV.
- Cabellos, Manuel. *La Platja de Palma. Evolució històrica i planejament urbà*.
- Nicolau Bover, Pere. *Hotel de Mar: Mallorca, 1962-1964, José Antonio Coderch Sentmenat*. Colegio de Arquitectos de Almería. Almería, 2012.
- Romero Valiente, Joan Manuel. *Migraciones. Departamento de Historia II* (Sección de Geografía). Facultad de Humanidades. Universidad de Huelva.
- Yrigoy, Ismael. *La urbanització turística com a materialització espacial de l'acumulació de capital hoteler: els casos de Platja de Palma (Mallorca) i Saidia (Marroc)*. Treballs de la Societat catalana de Geografia. n° 75: juny 2013.

WEB

- Joan Riera sobre s'Hort del Rei. <https://www.diariodemallorca.es/opinion/2008/05/28/opinion-short/362121.html>
- Tesi Doctoral sobre Coderch. http://www.annaponsalopez.com/wp-content/uploads/2017/10/HOTEL_DE_MAR_CODERCH_LOW.pdf
- Sobre s'Arenal. <https://fotosantiguasdemallorca.blogspot.com/2018/04/arenal-de-palma-y-llucmajor.html>
- Aena, estadístiques. <http://www.aena.es/es/corporativa/transporte-aereo-y-turismo.html>
- <https://www.amicssonsantjoan.com/lepa-pmi2/>
- Història de l'Aeroport. <http://www.aena.es/es/aeropuerto-palma-mallorca/historia.html>
- Hotel de Mar. <https://www.ultimahora.es/noticias/local/2014/05/04/123371/hotel-melia-mar-cumple-medio-siglo-existencia.html>
- Evolució urbana de la ciutat, a través de la Carta Històrica. <http://iniciativesxxi.com/evolucion-cartografica-palma/>

El boom turístic governat pel franquisme de Palma

Revisat per:

Joan Amer Fernández

Doctor en sociologia per la Universitat Autònoma de Barcelona el 2005 amb la tesi "Turisme i política. L'empresariat hotelier de Mallorca". És professor del Departament de Pedagogia i Didàctiques Específiques i membre del Grup d'Investigació i Formació Educativa i Social (GIFES, <http://gifes.uib.cat>) de la Universitat de les Illes Balears. Anteriorment treballà la sociologia política del turisme i les seves línies de recerca actuals són la pedagogia social, els programes d'educació familiar basats en l'evidència i la prevenció familiar de les addiccions.

Fonts consultades:

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Amer, Joan. *Turisme i Política*. L'Empresari Hotelier 1983-2003.
- Amer Fernández, Joan. *Josep Melià i la burgesia mallorquina* (2006). Lluç: revista de cultura i d'idees, ISSN 0211-092X, N.º. 849 (Gener-Febrer), 2006, págs. 50-52
- Capellà Fornés, Llorenç. *15 EMPRESARIS MALLORQUINS*. Eedit. Moll.
- Soriano Frade, Fco. *Pequeña història del Turismo en las Islas Baleares*.

WEB

- *Mallorca anys 70*.
<https://www.youtube.com/watch?v=kpDCbAGaSzQ>
- *Discurs de Franco al balcó de l'Ajuntament de Palma* 1960.
<https://linz.march.es/documento.asp?reg=r-41712>

- Comentaris al llibre de Capellà.
<http://antitrabajo.com/2015/09/22/empresarios-mallorquines-en-la-epoca-de-franco-i/>
- *Voluntarios División Azul*.
<https://www.facebook.com/376870055979650/photos/pcb.716745281992124/716744811992171/?type=3&theater>
- *Última Hora sobre Soriano Frade*.
<https://www.ultimahora.es/noticias/local/2000/01/23/930315/en-la-muerte-de-soriano-frade-recordamos-una-etapa-de-nuestra-historia.html>
- *Sobre Camilo Alonso Vega*.
https://es.wikipedia.org/wiki/Camilo_Alonso_Vega
- "Franco ese hombre".
https://www.documaniatv.com/biografias/franco-ese-hombre-video_a8e2f80fe.html

Palma, definitivament internacional

Revisat per:

Jordi Bayona

Periodista. Fou director de Diario de Mallorca. Ocupà càrrecs públics en el Govern: Director General de Comunicació i Director General d'Acció Exterior. És membre del Consell Directiu d'IB3. Ha escrit quatre novel·les: "4-E, els anys d'excepció" (2004), "La panda de los dedos de oro" (2014), "Mallorca 17: El siglo del Dragón del capitán Coch" (2016) i "Bésame... ódiame... ¡Haz algo!" (2019).

Fonts consultades:

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Bayona Jordi. *Besame, ódiame...! Haz algo!*. Editat per ifellbook. 2019
- Canyelles Tomeu. *L'illa desvestida*. Editor Lleonard Muntaner. 2015
- Garrido, Carlos. *Palma Intima*. Editor J.J. de Olañeta. 2008.
- Llop JC. *El Japon de los Angeles*. Editorial Península.

Barcelona 1997.

- Picornell Climent. Palma, Crònica Sentimental.

Ifelbook. Palma 2015

- Vallés, Matias. Organitzador i director de continguts.

Essentials Mallorca 20th. Century. Editora Balear.

2001.

WEB

- [Jack el negro](#)

<https://www.youtube.com/watch?v=iGyKdHY5oV0>

- [Tito's](#)

<https://www.youtube.com/watch?v=3rf8bENCup0>

- [Mallorca, un paraíso musical](#)

<https://www.diariodemallorca.es/sociedad-cultura/2012/11/10/mallorca-paraíso-musical/807077.html>

- [Cançó Internacional de Mallorca. Los Javaloyas. Tot ja es mort. Parera Fons.](#)

<https://www.youtube.com/watch?v=6io53L5k-E4>

- [Paradise of Love. Los javaloyas](#)

<https://www.youtube.com/watch?v=doWrsEpZBg8>

- [Memoria musical](#)

<https://www.youtube.com/watch?v=GlsZ7IKwzQ4...>

- [Un Puente de Valencia a Mallorca.](#)

<https://www.youtube.com/watch?v=lnFZ6Ad4C1Q>

- [Vuelo 502](#)

- [Rock en Mallorca](#)

<https://www.youtube.com/watch?v=UNeQBTHUe6Q>

- [Elke Sommer](#)

<https://www.diariodemallorca.es/ocio/2012/06/20/bikini-mallorquin-hizo-historia/774084.html>

- [Los antiguos cines de Palma](#)

<https://www.youtube.com/watch?v=zwinGUdY0WA>

- [Rondalles mallorquines](#)

<https://www.ccma.cat/tv3/alcanta/tria33/aixo-era-i-no-era-tornen-les-rondaies-mallorquines/video/5594298/>

<https://www.youtube.com/watch?v=qizT7vpCCTI>

- [Gomila. Del que va ser i el que es](#)

<https://www.ultimahora.es/noticias/local/2016/08/03/207576/terreno-gomila-son-zonas-especial-ntervencion-desde-este-miercoles.html>

[ntervencion-desde-este-miercoles.html](#)

- [Jimmy Hendrix a Palma.](#)

<https://www.ultimahora.es/noticias/local/2016/08/03/207576/terreno-gomila-son-zonas-especial-ntervencion-desde-este-miercoles.html>

[ntervencion-desde-este-miercoles.html](#)

[ntervencion-desde-este-miercoles.html](#)

- [Jimmy Hendrix a Palma.](#)

<https://www.youtube.com/watch?v=bMmhHBr7WDA>

<https://www.vice.com/es/article/qb9bew/el-dia-que-jimi-hendrix-toco-en-mallorca-198>

[jimi-hendrix-toco-en-mallorca-198](#)

- [Raimon. La cara al vent.](#)

[Raimon. La cara al vent.](#)

<https://www.youtube.com/watch?v=5jU3p34XY8>

- [Maria del Mar Bonet. Mercè.](#)

La ciutat literària dels anys 60

Revisat per:

Bàrbara Galmés

Llicenciada en filologia hispànica i professora d'ensenyament secundari a l'IES Son Rullan, d'on ha estat directora. Ha estat diputada del Grup socialista al Parlament de les Illes Balears i durant el Pacte de Progrés de 1999 va ser cap de servei de la Direcció General de Comunicació del Govern Balear. L'any 2007 va ser nomenada pel president del Govern de les Illes Balears, Francesc Antich, consellera d'Educació i Cultura de l'executiu balear.

Fonts consultades:

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Arnau i Segarra, Pilar: *"La aportación de Papeles de Son Armadans a la difusión de la literatura catalana en plena dictadura"* en Riera, C y Payeras, M: 1959: de Colliure a Formentor. Visor Libros, 2009.

Llop, José Carlos. *En la Ciudad submergida*. RBA, 2010

Moll, Francesc de Borja. *Els altres quaranta anys. 1935-1974*. Editorial Moll. 1975

- Pomar, Jaume. *La raó i el meu dret. Biografia de Llorenç Villalonga*. Editorial Moll

WEB

- [Papeles de Son Armadans.](#)

<http://www.papelesdesonarmadans.com/Revista.htm>

- [Premis Ciutat de Palma.](#)

https://es.wikipedia.org/wiki/Premios_literarios_Ciudad_de_Palma

- [Obra Cultural Balear.](#)

<http://www.ocb.cat/seccio.php?sec=2>

Tertulia del Riskal al Museu Llorenç Villalonga.
<https://www.ultimahora.es/noticias/cultura/2015/03/20/147388/casa-museu-lloren-villalonga-abre-siglo-xxi-renovacion.html>

Fundació Camilo José Cela.
<https://fundacioncela.gal/>

Llibreries i llibreters.
<http://wwwllibretermallorca.cat/noticia/lectura-del-preg%C3%B3-xxvii-setmana-del-llibre-en-catal%C3%A0>

Les dones de Palma sota el franquisme

Revisat per:

Joan Amer Fernández

Doctor en sociologia per la Universitat Autònoma de Barcelona el 2005 amb la tesi "Turisme i política. L'empresariat hotelier de Mallorca". És professor del Departament de Pedagogia i Didàctiques Específiques i membre del Grup d'Investigació i Formació Educativa i Social (GIFES, <http://gifes.uib.cat>) de la Universitat de les Illes Balears. Anteriorment treballà la sociologia política del turisme i les seves línies de recerca actuals són la pedagogia social, els programes d'educació familiar basats en l'evidència i la prevenció familiar de les addiccions.

Fonts consultades:

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Amer, Joan. *Turisme i Política*. L'Empresari Hotelier 1983-2003.
- Amer Fernández, Joan. *Josep Melià i la burgesia mallorquina* (2006). Lluç: revista de cultura i d'idees, ISSN 0211-092X, N.º. 849 (Gener-Febrer), 2006, pàgs. 50-52
- Capellà Fornés, Llorenç. *15 EMPRESARIS*

MALLORQUINS. Eedit. Moll.

- Soriano Frade, Fco. *Pequeña historia del Turismo en las Islas Baleares*.

WEB

Les primeres crítiques al turisme

Revisat per:

Joan Mayol Serra

Biòleg. Membre fundador del GOB. Jubilat fa poc, va ser funcionari de Medi Ambient. Amb una àmplia trajectòria de trescadors de la Serra, conservador de la natura, ex polític, aficionat a escriure i olivadar del Pla.

Fonts consultades:

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Arnau Pilar. *Narrativa i Turisme a Mallorca*. 1968-1980. Edicions documenta balear. 1999.
- Aroca Mohedano, Manuela. *Sindicatos y turismo de masas en las Baleares. Del franquismo a la democracia*.
- Mayol Joan. *El naixement del GOB. Un record personal*. Leonard Muntaner. Editor. 2014.
- Simón Pilar. *Les muralles de Palma avui. Paq 119 del llibre* Centenari de l'enderrocament de les Murades de Palma. 1902-2002.

WEB

- 1975. Parking en el Parc del Mar

<https://www.diariodemallorca.es/palma/2009/11/08/parc-mar-fuera-parking/519613.html>

- Tesi doctoral sobre Andrea Victrix

<https://www.tdx.cat/bitstream/handle/10803/117466/tsvb.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

- Joan Mayol, recordant els 25 anys del Parc de Cabrera.

https://www.arabalears.cat/balears/Cabrera-Parc-Nacional-Illes-Balears_0_1568243344.html 1973.

- Fundació del GOB

Nota del GOB recordant els 40 anys de la seva creació.

<https://www.gobmallorca.com/mallorcablackout/130-notes-informatives/el-gob/1146-05122013-ja-son-40-anys>

- 1965. PRIMERES LUITES OBRERES I SINDICALS CONTRA LES CONDICIONS LABORALS DELS TREBALLADORS DEL SECTOR.

<file:///C:/Users/Usuario/Downloads/Dialnet-ElSindicalismoEnLaHosteleriaDeBaleares-5669897.pdf>

- Paco Obrador recorda Maena Juan.

<https://www.diariodemallorca.es/opinion/2019/08/14/maena-juan-crisol-social-sindical/1440687.html>

- Lucha sindical hosteleria de Mallorca. Tesis doctoral.

http://e-spacio.uned.es/fez/eserv/tesisuned:GeoHis-Pigarcia/GARCIA_MUNAR_Pere_Josep_Tesis.pdf

- La demolició de l'edifici d'habitatges militars.

<https://www.diariodemallorca.es/palma/2014/05/07/caida-adesio-muralla/930650.html>

- Una muerte de novela. Andreu Manresa

https://elpais.com/ccaa/2015/07/11/catalunya/1436636251_239654.html

PALMA XXI és una entitat ciutadana sense ànim de lucre, independent i oberta. Un observatori sobre el passat, el present i el futur de la ciutat des del qual reflexionar i dissenyar el futur de Palma. Un dels projectes que realitza la nostra entitat és La Biografia de Palma. Un llibre col·lectiu amb la col·laboració dels millors especialistes sobre la història de la nostra Ciutat, obert a la participació de tots els palmesans. Ara presentam la segona part, la ciutat moderna, de 1900 a 1936. Consulta aquest llibre a la nostra pàgina web www.palmaxxi.com.

